AIG ÕDAGUMERESOOMÕ KEELIN

AEG LÄÄNEMERESOOME KEELTES

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUSÕQ 29
PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE

AIG ÕDAGUMERESOOMÕ KEELIN

AEG LÄÄNEMERESOOME KEELTES

TIME AND TENSE IN FINNIC LANGUAGES

Toimõndanuq Jüvä Sullõv

Võro 2015

Võro Instituudi toimõndusõq 29
Publications of Võro Institute 29

Toimõndaja / Editor: Jüvä Sullõv
Kaasõpilt / Cover design: Evar Saar

Inglüse kiil / English: Mari Mets
Nõvvoandja / Advisor: Triin Iva

Toimõndusnõvvokogo / Advisory board:
Renāte Blumberga (Läti Aoluu Instituut, Läti Ülikuul), Martin Ehala (Talliina Ülikuul), Riho Grünthal (Helsingi Ülikuul), Hasso Krull (Eesti Humanitaarinstituut, Talliina Ülikuul), Karl Pajusalu (Tarto Ülikuul), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikuul), Tiit Rosenberg (Tarto Ülikuul), Janne Saarikivi (Helsingi Ülikuul), Anneli Saro (Tarto Ülikuul), Helena Sulkala (Oulu Ülikuul), Taive Särg (Eesti Kirändüsmuusõum), Heiki Valk (Tarto Ülikuul), Eberhard Winkler (Göttingeni Ülikuul)

Võro Instituudi toimõnduisi indeksiirväq:
Publications of Võro Institute is indexed in:
MLA Directory of Periodicals
Linguistic Bibliography Online
Eesti Rahvusraamatukogu digitaalne arhiiv (DIGAR)

Toimõndusõ aadrõs / Editorial address:
Võro Instituut, Tarto huulits 48, 65609 Võro, Estonia
tel +372 78 28750, faks: +372 78 28757
kodoleht: http://www.wi.ee/index.php/toimondusoq
e-post: juvasul@ut.ee, wi@wi.werro.ee

Trükjä: Bookmill

ISBN 978-9949-9730-0-2 (trükün)
ISBN 978-9949-9730-1-9 (pdf)
ISSN 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro Instituudi toimõnduisi sari ilmus 1997. aastagast pääle. Aastagast 2007 om välläannõq saanuq alalidsõ toimõndaja ni toimõndamisõ mano om haarõt riikevaihõlinõ nõvvokogo. Sarja om naat inne välläandmist retsensiirmä ja taa pandas kirjä riikevaihõliidsihe raamadunimistüihe.

Välläandmissagõhus. Edespitengi om plaanit vällä andaq egä aastaga üts toimõnduisi põhinummõr, miä tulõ vällä rehekuun. Ku kirotuisi kogonõs inämb, võidas mano tetäq eräle numbriid.

Oodami välläandmisõs kirotuisi, mil om kõrralik ja kimmäs nii oppusõ ku uurmisõ puul. Tuujaos, et umma kirätüüd saataq, piä-i olõma üles astnuq Võro Instituudi konvõrendsel. Oodõduq ommaq kõik keele ja kultuuri uurmisõga köüdedüq tüüq ni uurmisallo vaihõlidsõq ja võrdõlõjaq teemaq.

Põhinumbridõ põhijaon andas vällä õdagumeresoomõ ni tõisi Õuruupa väikeisi kiili ja kultuurõ uurjidõ – keele-, kirändüs- ja rahvaluulõtiidläisi, muistitsidõ välläkaibjidõ, rahva-, aoluu- ni ütiskunnatiidläisi – kirotuisi.

Esseistiga jaon annami vällä populaartiidüslikke kirotuisi, arvostuisi ja ülekaehuisi. Erälde numbriin ilmusõq teemakogomiguq, suurõmbaq umaette uurmistüüq jms.

Toimõnduisi kiil. Võro Instituudi toimõndusõq om algusõst pääle olnuq mitmõkeeline välläannõq. Lisas võro ja eesti keelele oodami kirotuisi kõigin õdagumeresoomõ keelin, erändkõrran ka muin keelin. Egä toimõnduisi põhinummõr om vähämbält kolmkeeline – kirotusõ originaalkiil üten võro- ja inglüskeelidse kokkovõttõga.

Artikliq retsenseeritäseq. Egä kirotusõ kotsilõ and uma vaŕadu nimega arvamisõ kats, suurõmbidõ lahkominekide kõrral kolm arvamisandjat. Toimõndaja saat arvamisõq artikli kirotajalõ edesi.

Kirotuisi saatmisõ tähtaig om egä aastaga 15. radokuu päiv. Kirotusõq ilmutõdasõq välläandõ sama aastaga numbrin, miä tulõ vällä rehekuun.

Nõudmisõq artikli moodulõ lövvüseq Võro Instituudi toimõnduisi kodolehe pääl (www.wi.ee/index.php/toimondusoq).

Toimõndaja

ALUSTUSEKS

Võru Instituudi toimetiste sari ilmub 1997. aastast alates. Aastast 2007 on väljaanne saanud alalise vastutava toimetaja, toimetamisse on kaasatud rahvusvaheline kolleegium ja sari on muudetud eelretsenseeritavaks. Väljaanne registreeritakse rahvusvahelistes bibliograafilistes andmebaasides.

Perioodilisus. Edaspidigi on kavas avaldada üks toimetiste põhinumber aastas, ilmumisega oktoobris, ning vastavalt kogunevale materjalile erinumbreid.

Ootame avaldamiseks artikleid, mis on teoreetiliselt ja empiiriliselt hästi põhjendatud. Toimetised on avatud kõigile kaastöödele keele ja kultuuri uurimisega seotud aladelt ega ole piiratud Võru Instituudi konverentsidel esinejatega. Teretulnud on interdistsiplinaarne ja võrdlev vaatenurk.

Põhinumbrite põhirubriigis avaldatakse läänemeresoome ning teiste Euroopa väikeste keelte ja kultuuride uurijate – keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste ning sotsiaalteadlaste – artikleid.

Esseistika rubriigis avaldame populaarteaduslikke artikleid, arvustusi ja ülevaateid. Erinumbritena ilmuvad teemakogumikud, monograafiad, konkreetsed uurimused jms.

Toimetiste keel. Võru Instituudi toimetised on algusest peale olnud mitmekeelne väljaanne. Lisaks võru ja eesti keelele ootame artikleid kõikides läänemeresoome keeltes, erandjuhtudel ka muudes keeltes. Iga toimetiste põhinumber on vähemalt kolmkeelne – artikli originaalkeelele lisatakse alati võru- ja ingliskeelne kokkuvõte.

Artiklid retsenseeritakse. Iga artiklit hindab anonüümselt kaks, eriarvamuste korral kolm retsensenti. Toimetaja saadab retsensioonid edasi artikli autorile.

Artiklite saatmise tähtaeg on iga aasta 15. veebruar. Artiklid avaldatakse väljaande sama aasta numbris, mis ilmub oktoobris.

Kaastöö vormistusjuhendi ja nõuded leiab Võru Instituudi toimetiste kodulehelt (www.wi.ee/index.php/toimetised).

Toimetaja

ALKUSANAT

Võrun instituutin toimituksia -julkaisusarja on ilmestynyt vuodesta 1997 alkaen. Vuodesta 2007 julkaisulla on ollut vakituinen päätoimittaja ja toimitustyössä on ollut mukana kansainvälinen työryhmä. Sarjaa on alettu esitarkastaa. Julkaisut rekisteröidään kansainvälisiin bibliografisiin tietokantoihin.

Võrun instituutin toimituksia on **aikakausijulkaisu**. Sarjan päänumero ilmestyy joka vuosi lokakuussa. Lisäksi julkaistaan erikoisnumeroita kulloinkin saatavilla olevasta materiaalista.

Julkaisemme artikkeleita, jotka ovat teoreettisesti ja empiirisesti hyvin perusteltuja. Otamme vastaan artikkeleita kielen ja kulttuurin tutkimukseen liittyviltä aloilta, eikä kirjoittajan tarvitse olla osallistunut Võrun instituutin konferensseihin. Toivomme artikkeleilta tieteidenvälistä ja vertailevaa näkökulmaa.

Päänumeroiden perussisältö muodostuu itämerensuomalaisten ja muiden Euroopan pienten kielten ja kulttuurien tutkijoiden – kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden, folkloristien, arkeologien, kansatieteilijöiden, historioitsijoiden ja yhteiskuntatieteilijöiden – artikkeleista.

Esseistiikan osiossa julkaistaan populaaritieteellisiä artikkeleita, arvosteluja ja katsauksia. Erikoisnumeroina ilmestyvät teemakokoelmat, monografiat, tutkimukset yms.

Julkaisujen kieli. Võrun instituutin toimituksia on alusta asti ollut monikielinen sarja. Võron- ja vironkielisten artikkelien lisäksi otamme vastaan artikkeleita kaikilla itämerensuomalaisilla kielillä, poikkeustapauksissa myös muilla kielillä. Jokainen päänumero on vähintään kolmikielinen – alkuperäiskielisen artikkelin lopussa on aina võron- ja englanninkielinen tiivistelmä.

Artikkelit tarkastetaan. Jokaisen artikkelin arvioi anonyymisti kaksi, erimielisyyksien sattuessa kolme tarkastajaa. Sen jälkeen arvostelu lähetetään artikkelin kirjoittajalle.

Määräaika. Artikkeleita otetaan vastaan joka vuosi 15. helmikuuta saakka. Artikkelit julkaistaan saman vuoden julkaisussa.

Artikkelin muotoiluohjeet löytyvät Võrun instituutin toimituksia -julkaisun kotisivulta (www.wi.ee/index.php/toimondusoq).

Toimittaja

PREFACE

Publications of Võro Institute have been published since 1997. Since 2007 the procedure of publication has been changed. There is a standing editor in charge, an international advisory board is involved and the series will be peer-reviewed. The publication will be registered in international indexing/abstracting services/databases.

Periodicity. Henseforward we aim to publish a main issue a year, in October, and according to material and will special editions will be published.

Theoretically and empirically well-grounded **papers are expected**. Publications are not limited to the presentations of the annual conferences of Võro Institute. We look forward to all contributions from the different fields of the study of language and culture. The interdisciplinary and comparative angle is welcome.

In the main section the contributions of researchers of Finnic and other European small languages and cultures – linguists, scholars of literature, folklorists, archaeologists, ethnologists, historians, and social scientists – are published.

In the section of essays the papers of popular interest, reviews and summaries are published. Thematic numbers, monographies, and ad hoc studies are published as special editions.

Language. Publications of Võro Institute have been since the very beginning a multilingual publication. In addition to the Võro and Estonian languages articles in all Finnic languages, and as an exception in other languages, are welcome. Each main edition is at least trilingual – the summary in Võro and in English will be always added to the original.

The papers are peer-reviewed. Each article is anonymously reviewed by two, in case of disagreement by three reviewers. The editor forwards the reviews to the author.

The deadline for papers is every year February 15. The papers are published in the issue of the year, in October.

Submission guidelines are available on the homepage of the Publications of Võro Institute (http://www.wi.ee/index.php/publications/introduction).

Editor

SISUKÕRD

CONTENTS

Henrik Sova. **Ometi-algoritm Madis Kõivu ainetel** 11
ummõhtõ-algoritm Madis Kõivo filosoofian 27
Ometi ‘however/yet’ algorithm based on
Madis Kõiv’s philosophy 28

Enn Ernits. **Aastaringi lõikude nimetustest
läänemeresoomlastel** 30
Aastagatsõõri jakõ nimitüisist õdagumeresoomõ rahvil. . 38
Finnic temporal terms 39

*Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik,Mirjam Ruutma,
Kristel Uiboaed*. **Mineviku liitaegade kasutusest eesti
murretes keelekontaktide valguses** 40
Minevigu liitaigõ pruukmisõst eesti murdin kiili
kokkoputmisõ valgusõn 69
The use of the compound past tenses in Estonian dialects
in the light of language contacts 70

Natalia Chikina. **Aika Miikul Pahomovin runoudessa** . . . 72
Aig Miikul Pahomovi luulõn 77
Category of time in Miikul Pakhomov’s poems 78

Aleksandra Rodionova, Svetlana Kovaleva. **Lyydin kehit-
täminen revitali saation aikana** 80
Lüüdi keele edendämine keelevirgutusõ aol 85
Developing Ludic language in the course of revitalisation . . . 86

OMETI-ALGORITM MADIS KÕIVU AINETEL

HENRIK SOVA

Artiklis “Kakssada aastat hiljem” (Kõiv 1991a) arutleb Madis Kõiv skeptilise hoiakuga selle üle, kui kandev on see tollane (90ndate alguse oma) eestikeelse filosoofia tagapõhi, millele võiks 1988. a ilmunud J. G. Fichte “Inimese määratluse” eestindus (tlk Mati Sirkel) asetuda. Kõiv tõdeb, et ega see põhi palju kanda suuda, ja sellega seoses meenuvad talle Valmar Adamsi sõnad: “Esteetiliselt üsna andekas eesti rahvas on oma vaimulaadilt ebafilosoofiline. Selles mõttes võib eesti rahva iseloomu ehk võrrelda jaapani omaga...” (Kõiv 1991a: 548). Ja Kõiv möönab, et “solvuda ei ole “siin siiski midagi”, sest kõik näevad ja kuulevad, filosoofiavajadust eestlastel tõepoolest ei ole...” (Kõiv 1991a: 548). Ja lisaks ühest tolleaegsest intervjuust: “[K]õige halvem on minu arust see, et eestlastel puudub täielikult filosoofiline alus, filosofeerimise traditsioon.” (Kõiv 1991b: 88)

Need pole pelgalt tõlkekultuurilised märkused, vaid puudutavad iseomast olemist ja mõtlemist laiemalt. Artiklis “Luhtaminek” arutleb Kõiv, kuidas eestilikku mõtlemisse ei sobi või siin lausa ei saa sündida vanakreekalikku loogilist koopulat “on”, mis on ajalisusest lahti pääsenud ja võimaldab nii konstrueerida universaalselt kehtivaid loogilisi süllogisme (Kõiv 2005c: 180). See vanakreekalik loogika sunnib omakorda mõtisklema ajavälistest ja paratamatutest väidetest üldiselt, tekitab küsimusi selle kohta, kuidas saavad väidetel olla seesugused ajast lahtirebitud *on*-ist võrsunud omadused nagu Tõesus ja Väärus, milline on nende modaalsus ja mis need väited siis ise üldse on, kui nad endas nii- ja naasuguseid omadusi kannavad. *Oli*-st vabanenud *on*-i tekitatud küsimused väidete olemuste, tõesuse ja modaalsuste kohta muutusid üheks keskpunktiks, mille ümber Euroopa filosoofia hakkas keerlema. Eesti *on* on aga alati *oli*-ne, ajaline, nagu arvab Kõiv (Kõiv 2005c: 181), ja seetõttu jäävad ajast lahti rebitud *on*-ist sündinud süllogismid ja neist võrsuv

mõtlemine eestlikule[1] vaimulaadile täiesti võõraks, isegi arusaamatuks. Nii et Euroopa filosoofia mõttes jäävad eestlased ebafilosoofilisteks: "Eestimaal ei ole võimalik mingisugune filosoofia kitsamas mõttes, isegi mitte niinimetatud soome-ugri filosoofia." (Kõiv 1991b: 88)

Seejuures aga vihjab Kõiv, et selles lääne filosoofias, mis võib eestlikule vanakreeka "katastroofist" ja apooriatest puutumata jäänud ebafilosoofilisele mõtlemisele arusaamatuks jääda, on siiski midagi, mis näib oma äraspidisel moel meile sobivat: "[E]estlane on seda tüüpi inimene, kes hästi autosid juhib, ja küllap ta siis ka analüütilist filosoofiat kätte saab, see on talle kõige jõukohasem. Et eestlane peab analüütilist filosoofiat õppima, et see talle sobib." (Kõiv 1998: 22) Irooniline märkus või mitte, mullegi näib, et selles üldises dissonantsis on salajasi kooskõlasid analüütilise filosoofiaga. Näiteks mulle tundub – analüütilisele mõtlemisele ehk sobivalt –, et eestlastel pole olnud vajadust ja puudub ka praegu seesmine tung kõikehõlmavate ja lõpmatuseni abstraheeruvate, igikehtivate vanakreekalike või saksalike konstruktsioonide järele ühelt poolt ja ka ülbete, üliambitsioonikate sellesama igikehtivuse prantsuslike dekonstruktsioonide järele teiselt poolt. Kui me taolist suurejoonelist teekonda omapäi ette võtta söandamegi, hakkab see liiga hõlpsalt näima veidra provintsliku suurushullustusena. Räägime küll moepärast oma "suurest narratiivist", aga see jääb umbusklikule eestlasele väljaspool ülikooliaulat või konverentsisaali ikka kunstlikuks turundustrikiks. Me ei tunne end võimsate sammaste ja nende vahel tulvavate "suurte narratiividega" mugavalt, me ei

[1] Ma soovin jääda rahvusessentsialismi küsimustes neutraalseks, või õigupoolest, see küsimus ei puutu asjasse. Ma lihtsalt tahan markeerida mingit tüüpi mõtlemis- või olemisviisi, ei muud. See viis võib ühte inimest nii tervikuna haarata kui ka olla tema mõtlemise või olemise salajane nurgatagune. Seepärast eestilik, mitte Eesti või eesti või eestlaslik vms. Aga miks siis ikkagi "eestilik", mitte x, y või z? Ilmselt ma tahan öelda, et see olemiselaad käib ikka mööda inimesi, aga mitte mööda kõiki ja mitte võrdsel määral, ja ma olen lihtsalt kõige rohkem kokku puutunud eesti keelt kõnelevate inimestega, kes küsimise peale nimetavad ennast enamasti eestlasteks, ja Madis Kõiv kirjutab eesti keeles jne.

oska neid kodustada. Meie vaimulaad pole vertikaalne – aega hülgavalt abstraktsetesse kõrgustesse tõusev – ega ka mitte horisontaalne stepiavaruse või kõrbevälja mõttes horisonti silmav, vaid nendest kahest mõõtmest eraldiseisvalt võssa kasvanud. Seal mitte ei mõõdeta vanakreekalikult aega, vaid kulutatakse seda müttamise ja rabistamisega, tõstes nii aega vaikimisi esile ja sattudes ikka kas rappa, võssa või luhta, mitte aga kargesse kõrgmäestikku või sirgjoonelisse, kindlameelsesse avarusse.

Madis Kõiv on proovinud seda lääne mõttes ebafilosoofilist eestilikku mõtlemist või olemist erinevates tekstides avada. Ta teeb seda nn "madis-kõivu-filosofeemide"[2] kaudu. Üheks kesksemaks filosofeemiks on "ometi", mida Madis Kõiv peab artiklis "Luhta-minek" ülestähendatud vestluskatkes Tõnu Luigega eesti "südamesõnaks" (Kõiv 2005c: 179). Erinevate mõtlemiste "südamesõnade" näideteks tuuakse *Wesen* saksa keeles, *res* Roomas, *sense* Inglismaal ja *logos* Vana-Kreekas.

Järgnevalt püüan selle eesti südamesõna taga peituvat isepäist olemis- või mõtlemislaadi veidi avada. Teen seda mõistete *ometi-algoritm* ja *ometi-relatsioon* kaudu. Artikli esimeses osas (1.) esitan kõigepealt "ometi" keelelise tähenduse vastavalt sellele, nagu me seda sõna keeles igapäevaselt kasutame. Seejärel annan "ometi" pelgalt keelelisele tähendusstruktuurile filosoofilise interpretatsiooni Madis Kõivu tekstide "Aga Liisile kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta" (Kõiv 2005a), "Luhta-minek" (Kõiv 2005c) ja "CXC lauset "tookorrast" (Kõiv 2005b) alusel. Need tekstid on "ometi" seisukohalt kesksed. Selle käigus peaks selginema mõistete *ometi-relatsioon* ja *ometi-algoritm* tähendus, mis ongi selle eesti südamesõna taga peituv struktuur. Artikli teises osas (2.) vaatlen ometi-algoritmilist mõtlemist Madis Kõivu näidendi "Filosoofipäev" (Kõiv 2009) ainetel.

[2] Aare Pilve fraas (Pilv 2005: 667) tähistamaks Kõivule iseloomulikke mõttefiguure, spetsiifilisi filosoofilisi termineid, mis ilmnevad kesksetena mitmetes tema tekstides. Kõivu tähtsamateks filosofeemideks on "ometi", "tookord", "luhta-minek", "koht", "genius loci", "külm teater", "kuldne minevik", ...

1.

„Eesti keele seletav sõnaraamat" määratleb rõhumäärsõna "ometi" tähenduse kahes osas. (1) "Ometi" vasteteks pakutakse "ikkagi", "siiski", "kõigest hoolimata", "sellegipoolest"; (2) "ometi" väljendab tundetooni lausetes, mis väljendavad nt tungivat palvet ("Kuula ometi, mis ma räägin!"), üleskutset ("Maitse ometi, kui hea ..."), imestust ("See ei või ometi olla tõsi!", "Mees ometi oskas ujuda."), hämmeldust, pahameelt ("Püsi ometi paigal!", "Nõnda ometi ei tohi!"), igatsust ("Saaks ometi rahamure kaelast ära!", "Saaks ta sealt ometi minema!"). (EKSS)

Mis võiks olla nende erinevate nüansside ühine joon? Kui leiame end erinevates igapäevastes olukordades harjumuspäraselt tegutsemas, siis on meil mingisugune ettekujutus sellest, mis oleks vastava olukorra loomulik jätk või milliseid edasisi sündmusi see olukord eeldusena võimaldaks loomupäraselt ette näha või oodata lasta. Seda võiks sõnastada ka nii, et olukorral on teatav püsivus, inertsus, ennustatavus, võime isegi öelda, et olukorra seesmine dünaamika püsib muutumatuna seni, kuni väline jõud asjaolusid segi ei paiska. Igal hetkel teeme järgmise hetke kohta tervemõistuslikke oletusi, mis tuginevad sellele, kuidas me praegusest situatsioonist aru saame. Nimetame seda olukorda või situatsiooni, mille pakutavate eelduste põhjal teeme järeldusi ja ennustusi edasiste sündmuste jaoks, *aluseks* või *põhjaks* (peagi näeme, et see on *koht* või kaudsemas mõttes isegi *tookord* madis-kõivu-filosofeemi tähenduses). *Aluselt* või *põhjalt* saavad asjaolud ka tähenduse, me asetame ennast nii tähendusvälja, sest meil on teatud õigustatud, *aluselt* võrsuvad ootused asjade suhtes, millega me asjatame, või asjaolude suhtes, mille keskel ennast leiame. Näiteks kui ma süütan kaminas tuld, siis ma asetan koldesse teatud viisil puid, sätin süütepaberit ja panen peenemad pilpad allapoole ja jämedama peale, veendun, et siiber on lahti ja et tuhka poleks liiga palju jne. Sellises olukorras asjatamisel on terve rida eeldusi, mida ma omaks võtan, ja nende eelduste tõttu on mul õigustatud ootused, mis eesmärgistavad minu käitumist. Nt ma eeldan, et mu mälu mind ei peta ja ma olen varemgi õnnestunult tuld teinud, et mul on ka

praegu vastavad tuletegemise oskused, et puud on piisavalt kuivad, et tõmme on piisavalt hea, et tikk süttib jne. Nende eelduste loodud *alus* õigustab minu ootusi: et tuletegemine õnnestub, et tuba läheb soojaks. Ja seeläbi leian ma ennast tähenduslikust situatsioonist – minu tegevusel on õigustatud eesmärk ja asjadel minu ümber on minu jaoks tähendus seeläbi, et need aitavad eesmärgini jõuda. Nt puuhalu tähendus pole selles olukorras minu jaoks mitte ennekõike see, et see on teatud metsas kasvava taime töötlemise tulemusel saadud asi, vaid puuhaluga seotud tähendusväljas figureerivad sel hetkel prioriteetsetena asjaolud, et ma tõin selle kuurist tuppa ja seda tehes langes sellele lumehelbeid, aga hoolimata sellest peaks see eeldatavasti olema piisavalt kuiv, et õigesti kaminasse sätituna oleks mul alust arvata, et see hakkab põlema ja annab sooja – need asjaolud loovad *alusena* minu tegevuse ümber oma kindla tähendusvälja.

Väljend "ometi" tuleb mängu siis, kui (1) soovime sellelt *aluselt* või *põhjalt* loomupärase jätkuna järelduvaid sündmusi peatada, vastandada, tõkestada, või (2) juhtub meist sõltumatult, et see, mida arvasime *aluselt* järelduvat või tulenevat, saab tõkestatud, peatatud – kui ilmnevad vastupidised protsessid või olukorrad sellele, mida *alus* lubas meil oletada või lausa pani meid oletama. Vaatame mõnda eelpool toodud sõnaraamatust pärit näidet. Kui keegi ei kuula rääkija juttu ja rääkijal on *alust eeldada*, et see mitte-kuulamise-olukord jätkub, siis rääkija – soovides seda olukorda tõkestada – võib nt öelda "Kuula *ometi*, mis ma räägin!" Või kui kellegi kohta teatakse, et ta oskas (hästi) ujuda, siis loomupärane järeldus sellelt *aluselt* oleks ju see, et tõenäoliselt ei sure ta uppumissurma. Ja kui nii juhtub, on loomulik imestada "Mees *ometi* oskas ujuda." Või kui soovime kaminas tuld süüdata ja viibime eelmises lõigus kirjeldatud tähenduslikus situatsioonis, aga halud paraku ei sütti (vastupidiselt kirjeldatud *alusele* ja sealt võrsunud ootustele), siis on loomulik hüüatada "No mine *ometi* põlema!". Ma arvan, et kõiki loomulikke, igapäevases kõnepruugis ettetulevaid "ometi"-lauseid saab sellise konstruktsiooniga seletada: olukordadel või situatsioonidel on teatud eeldused, ootused, teisisõnu, *alused* järelduste tegemiseks, ja sõna "ometi" väljendab teatud vastan-

dumise tekkimist, kui asjaolude kulgemise käigus saavad loomulikud järeldused vastandatud, ootused saavad rikutud. Seda vastandumist nimetame *ometi-relatsiooniks.*

Selliselt iseloomustatud ometi-relatsiooni ühte osapoolt – *alust* või *põhja* – käsitlen ma Madis Kõivu filosofeemina *koht.* Kõiv kirjutab, et *koht* avaneb või saab selgeks *koha võtmega,* mis peab olemas olema selleks, et "tegutsemisruumis oleks ruumi tegutsemiseks". *Koha* selgeks saades "haaran asjade tähendust (koha tähendust)" (Kõiv 2005b: 537). See teeb võimalikuks selle, et *aluselt* saaks esile kergitada loomupäraseid ootusi edasise asjus, mis omakorda teebki võimalikuks tegutsemise (annab tegutsemisruumi). Niisiis, *koht* ongi situatsioon või olukord, see *alus,* millelt lähtun – olukord, milles ma loomupäraselt ja igapäevaselt oma ootustega viibin ja tegutsen. *Koht* on tihedalt seotud filosofeemiga *tookord.* Koha võtme (ehk arusaamise sellest, mis üldse on loomupärane, mida automaatselt eeldada tegutsemisel) saab kätte "tookorra-mõtete" abil (Kõiv 2005b: 537). *Tookord* toimib omakorda koha põhjana, *tookord* kerkib kohas esile kui koha aluspõhi ja annab sellele tähenduse (Kõiv 2005b: 541-542). *Tookorra-mõtted* annavad *kohas* viibides *kohalolemisele* tähenduse selles mõttes, et tookordsete mälestuste, läbielamiste, fenomenoloogiliste muljete, mis tookord kohas viibides või samade asjadega asjatades mällu jäid, abil interpreteerin ma ennast antud hetkel *kohas* olevana, ma oskan anda asjadele ja iseenesele antud *kohas* või olukorras viibides tähenduse. *Tookorra-mõtted* pole pelgalt kohaga seotud mälestused, vaid koha ja asjadega seotud interpretatsioonide kuhjum, mis seletab seda, miks ma praegusest *kohalolemisest* just nii aru saan, nagu saan. Viibides *kohas,* mille sisuks on kamina ees kükitamine ja puude asetamine koldesse, on mul kindlad eeldused ja ootused just seetõttu, et minus on esil kuhi *tookorra-mõtteid* (varasemad tuletegemised, juurdlemine kogemuste põhjal puude niiskusastme üle, tikutõmbamise vilumus jne), ja tänu sellele ma saan ka olukorrast aru. *Tookordsuste* abil tähenduslikult *kohas* viibimine võimaldabki mul üldse *kohas* käituda, isegi olla, st teha järeldusi, kavandada ja seada endale loomupäraseid ootusi ja ennustusi järgnevaks – nii luuakse *alus* ehk *põhi* eelnimetatud tähenduses.

Sellise kõivulikult krüptilise terminoloogiaga varustatult saame liikuda selle määratlemise poole, mida tähendab öelda, et "ometi" on eestiliku mõtlemise "südamesõna". Kõiv avab "ometi"-mõtlemise Tammsaare "Tõe ja õiguse" I osast pärit tekstilõigu interpretatsiooni kaudu: "Aga Liisile kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta" (A. H. Tammsaare "Tõde ja õigus" I köide, ptk 36, tsiteeritud (Kõiv 2005a) kaudu).

Esmalt märgime, et Kõivu interpretatsioonis on selle tekstilõigu loogiline struktuur selline, et see ka algab ometi-relatsiooniga, kuigi süntaktiliselt algab see sõnaga "aga". Nagu väljendab Kõiv: "„Aga" tähendab nähtavasti: "nii-ei-pidanud-see-olema-aga-ometi". "Aga" tähendab: "aga-ometi"." (Kõiv 2005a: 160). "Aga" ja "ometi" on selles mõttes sünonüümsed. Kõivu "nii-ei-pidanud-see-olema-aga-ometi" väljendabki täpselt seda pinget või vastandust eelnevalt iseloomustatud ometi-relatsioonis. Niisiis, lauses on kaks ometi-relatsiooni, selles on väljendatud kahte vastandust (tekstilõigu teise lause kahekordne "ometi" väljendab kokkuvõttes ühte vastandust). Ja esimene küsimus ongi: *millele* vastandudes algab lause? Mis on see *alus* ehk *põhi* ehk *koht*, millelt sündinud ootusi ja loomupäraseid sündmuste arenguid esimene "aga ometi" vastandab, rikub? Kõiv küsibki: "Mis siis pidi olema?" (Kõiv 2005a: 161), st mis siis on see koht, millelt sünnib see mis-siis-pidi-olema (aga ei olnud/tulnud) ja mille mitte-ilmnemine paneb ütlema, et ometi kippus Liisile nutt peale. Lühidalt saab vastata, et pidid olema need "õiged kosjad", mitte need kummalised, mis nutu peale ajavad. Kusagil "kuldses minevikus" on tookordsetena paika pandud, millised peaksid olema need õiged kosjad. Nende tookorra-mõtete abil määratletakse alus ehk põhi, millelt on selge, millised peaksid olema need ootuspärased kosjad. Sest kui tulevad pulmad või kosjad, siis on ju igaühele selge, millised need kosjad siis olema peaksid. Aga ometi tulid hoopis kummalised kosjad, kosjad, mis-ei-pidanud-olema.

Sellest hakkab juba ilmnema eestiliku ometi-olemise struktuur või algoritm. Tuleb ainult veel juurde lisada lause teine "ometi": "*Ometi* polnud sest ühti ...". Kui esimese "ometi" *alus*

või *koht* oli kuldses minevikus, siis teise "ometi" *alus* on juba praeguses olukorras. Imelikud kosjad küll, *aga ometi* pole sellest ühti, sest nii on parem kui ilma kõigeta. Nii näib, et teine *ometi* ei vastanda mingit muud *alust* kui praeguse hetke nutulisust: nutt küll, aga *ometi* pole sest ühti...

Kõivu ainetel interpreteeritud eestilik olemisviis oma kunatises ajalisuses tähendabki ometi-relatsiooni igikorduvat rakendamist. Nagu Tammsaare lause analüüsist võrsus, meie ajaline olemasolu tähendab lõpmatult korduvate ometi-relatsiooni sammude kogemist või läbielamist, mida võiks nimetada *ometi-algoritmiks*:

z, (aga) ometi x, ometi y, ...

„z" selles algoritmis tähendab tookordselt loodud ja omaksvõetud *alust* ehk *põhja*. Tammsaare lauses tähendab *alus* siis "kuldse mineviku" kosje nagu nad tookordsetena Liisi ja teiste tähendusväljades olid, andes kätte *koha võtme* mõistmaks, millised need õiged kosjad siis peaksid olema. "Ometi x" tähendab nuttu, sest on "imelikud kosjad" – *aluse* ootused läksid vett vedama. Nad said rappa minna ainult tänu kosjadega seotud tookorra-mõtetele ja seetõttu on praegune nutuline. "Ometi y" on ometi-relatsiooni teistkordne rakendamine parajasti käesolevas situatsioonis, olukorras, kus tõdetakse, et "ometi x" on ometi parem kui ei-midagi. Sellise tõdemuse käigus muutub "ometi x" omakorda "z"-ks, pannes paika uue aluse järgmise vastanduse tarvis. "Ometi x" toimib nüüd nutulise alusena, millelt võiks ootuspäraselt arvata, et olukord on kehv, aga see saab vastandatud, et ometi pole sest ühti. Seda rõhutab ka kõne all olevale tsitaadile järgnev lause "Tões ja õiguses": "Aga Liisile... /---/ Ometi polnud sest ühti... Seda kinnitas talle ka Maret mitmel korral."

Esimese hooga võiks mõelda, et teises ometi-relatsioonis vastandatakse omavahel oleviku nutulisus ja tulevikulootus, saades nii kahe ometi-relatsiooni järjestikuse rakendamisega ajatelg minevik-olevik-tulevik: "z" oleks nagu minevik, "ometi x" olevik ja "ometi y" tulevik. Kuid selline otsene ajateljeliistule tõmbamine on liialt lääne-euroopalik lähenemine ega sobi kokku selle hingusega, mis Kõivu tekstidest õhkub. Mulle näib, et Kõiv mõtleb hoopis teistsuguses võtmes, vähemalt ta

näib soovivat mõelda täiesti omas kodukootud ajakäsituse võtmes. Seetõttu ma ei nimetaks "z"-i minevikuks (vaid spetsiifiliselt *kuldseks minevikuks*) ega teistkordset ometi-relatsiooni "ometi y" lootuse kajastuseks[3] või tulevikulaadseks projitseeringuks.

Pigem on see sedasorti olemine, mis seisneb pidevas ometi-algoritmis viibimises, see tähendab pidevalt läbielatavat tõdemust sellest, et ometi-relatsiooni rakendatakse üha uuesti – see "ometi-parem-kui-ei-midagi" ehk "ometi y" saab ise ikka ja alati oma ootustega vastandatud järgmise ometi'ga. Ja see on olemisekogemus, kus viibitakse viibimises, mida tulema ei pidanud ("ometi x"), aga ometi selles juba viibitakse ja nii luuakse selles endale paratamatult tähenduslik tegutsemisväli ehk *koht*, sest ometi on ju viibimine ja see ei saa olla ei-midagi ("ometi y" ehk sest-parem-kui-ei-midagi). Ning selle juhtudes, *koha* tekkimisel ja uue ometi-sammu terendades, muutub "ometi x" omakorda *aluseks* "z". Ja kuna juba viibitakse oma olemisega selles, mis tulema või olema ei pidanud (st ollakse ometi-algoritmi kogemises või isegi selle võimuses), siis ei saa ka edaspidi tulla midagi muud kui see, mis *aluse* (ehk *koha*) järgi tulema ei pidanud ("Tulevik on tagantjärele ette eitav" (Kõiv 2005a: 162)). Sest olemist ja aega ennast kogetakse ometi-algoritmiliselt – kui midagi üldse tuleb, siis ikka nii, et see-ei-oleks-pidanud-olema. Ja need on aja sammud, nii näitab ennast aeg. Aeg ei asu võrdsete ühikutena ajateljel, vaid väljendub ometi-algoritmi ometi-relatsioonide kättejõudmistes. See on eestilik ometi-relatsiooniline olemis- ja mõtlemisviis.

Raske on mõelda tulevikust kui millestki, mis-tulema-ei-pidanud. Tulevik ajatelje mõttes on ikka pigem midagi see-sugust, mis-peaks-tulema, mitte mis-ei-peaks-tulema. Nii et

[3] Rein Veidemann kirjutab oma Madis Kõivu "ometi"-analüüsis (Veidemann 2013), et "ometi" eesti südamesõnana kehastab lootust. Eksistentsiaalset, objektitut ja kestvat lootust, mitte "ma loodan, et x", vaid lihtsalt "ma loodan" (Veidemann 2013: 1273). Ma ei arva, et "lootus" on ometi-algoritmi puhul keskne. Mulle näib, lootus, isegi objektita lootus, eeldab ikkagi "tuleviku"-mõistet. Lootus, nagu ka tulevik (ja kolmetine ajatelg tervikuna), on võimalik teisase struktuurina ometi-algoritmi peal.

tulevikku ajatelje mõttes – ajaline pilguheit ettepoole, et näha, mis tulemas – ei saa olemas olla. Tulevik on ennasttühistav. Tulevik on ometi-algoritmi kammitsas, algoritm, mis pandi paika "kuldses minevikus", ainus *tookordne*, mis on ilma ometita – "z". Ja samal viisil pole ka minevikku, sest praeguse viibimise *aluselt* vaadates – mis ei pidanuks nii olema, nagu see on – ei saaks minevik olla see, mis ta oli. Kui nüüd selle pinnalt mõelda euroopaliku minevik-olevik-tulevik-telje peale, siis kõivuliku ajafenomenoloogia seisukohast sulanduvad nad pigem üksteisesse kokku ja hakkavad üksteist eitama: "Olevik on siin-juba, nagu tulevik ikka, mis ise on minevik, kuid ikka niisugune, nagu ta olema ei pidanud" (Kõiv 2005a: 162). Kõivu järgi pole eestilik olemine mitte ajateljeline, vaid iseenese kogemine kindlas ometi-algoritmis. Pole minevikku ega tulevikku ajatelje mõttes, sest mõlemad on oma *aluselt* vaadates midagi sellist, mis-ei-pidanud-olema.

Üks *aluse* aspekte, millest me tõukume ja mida taagana kaasas kanname, on teisisõnu *kuldne minevik:* "See, mis ainukordsena alati on: suur kuldne minevik" (Kõiv 2005a: 163). Sest see on see alustav "z", millest ometi-relatsiooni jada algab. *Kuldne minevik* ei tähenda midagi taolist nagu need-head-asjad-mis-kunagi-olid vms. See ei pruugi üldse minevikku tähendada. *Kuldset minevikku* võiks mõista teatavate tookordsustena, millelt tekib *kohas* viibijal teatud hoiak. Tookordsused ei tähenda minevikku, vaid neid asju – mis iganes need siis ka poleks –, mis annavad kohale tähenduse, annavad kohas viibijale mingilaadse enesetunnetuse ja -mõistmise. Kui soovime ajateljega võrrelda, siis võivad need olla nii minevikumälestused kui ka tulevikulootused. Kuivõrd oleme ajalised olendid, siis saab *kuldne minevik* järgmise ometi-sammuga alati tühistatud. Nii sünnib aeg. Seetõttu on *kuldne minevik* alati traagiliselt eemale lükatud, kättesaamatuks muudetud: "... [A]ga seda, mis saadud, ei ole enam, ta tuleb alles, igavese kättesaamatusena, sest on-juba-olnud. Igavene kuldne minevik" (Kõiv 2005c: 195).

Kui ometi-relatsiooni vastandust pole veel ilmnenud, pole veel seda, mida-olema-ei-pidanud, siis kestab "ometi x" ja algoritmi järgmine käik pole veel kätte jõudnud. Aga meie ajalisuse kogemine käib ometi-algoritmi käikude kaudu, need on meie

ajakogemise ajaühikud. Mingis mõttes võib niisiis öelda, et kui kestab “ometi x”, siis aeg seisab. See on eestiliku olemisviisi üks aspekt, et kogetavad ajatuksed on need kulgemises olevad jõnksatused, kus sündis see, mis-olema-ei-pidanud. See aga ei tähenda, et ajatus sammus “ometi x” viibimine oleks tähenduseta. Oma olemise kogemine kindlas *kohas* saab oma tähenduse ikka siis, kui mul on tookordne alus (sest algoritmi algus “z” on ikka olemas) mõelda *aluse* pinnalt vastavad tähendused lahti – see on tegutsemisruum, kus viibitakse. Ja kulgetakse oma tegutsemisruumis koos vaikivate eelduste ja sealt kerkivate tähendustega, viibides ajateljel minevik-olevik-tulevik kui soovitakse (st mäletades ja tehes plaane), aga siiski ainult sammus “ometi x”, ilma järgmise algoritmisammuta, kuigi see terendab silmapiiril alati. Selline viibimine tähenduslikus tegutsemisruumis, kus järgmist tühistavat ometi-sammu pole sisse arvestatud, aga kus “ometi x” on muutunud juba “z”-ks, on viibimine *kuldses minevikus.* Ja kui nüüd see stabiilsus saab järgmise ometi-relatsiooniga paratamatult (sest oleme ajalised) vastandatud ja kõikuma löödud, tekib küll nutuline situatsioon, aga samas luuakse uusi võimalikkusi: tähendused saavad reflekteeritud, uued *alused* ehk *kohad* loodud. Ma arvan, et nii võiks tõlgendada esmapilgul kummalisena näivat Kõivu rõõmusõnumit: “See on filosoofia, mille tulemuseks on rõõm, ja ilma ühegi ei, aga ja sest’ita. Kategooriline, imperatiivne, möödapääsmatu rõõm. See on rõõm enne veel, kui ta lohutuseks mandub.” (Kõiv 2005a: 163) See on uue tähendusvälja sündimisrõõm (ometi-parem-kui-ei-midagi), kus asuvad võimalikkused oma süütuses.

Ja teisalt tähendab see järgmine ometi-samm alati *luhta-mineku* teostumist või teadvustamist, sest stabiilne tähenduslik olukord sai ju ometiga vastandatud, isegi tühistatud, tuleb üha ikka ja jälle luua uus *alus* ehk *põhi,* sellele vastavad tähendused, ja ühtlasi leppida nende omakordset luhta-minekut järgmise ometi-relatsiooni realiseerumisel. See paratamatu luhta-minek tõukab ka kuldse mineviku, millelt me tähendusi loome, alati käestlibisevasse kättesaamatusse. Nii võiks kokku võtta kõivuliku ajafilosoofia, olla tema siin käsitletud tekstide tõlgenduslik tuum: “Paratatud on ja selle luhtumisest sündinud paratamatu, aeg, igavene oli: suur kuldne minevik. /---/ See on kuldse mine-

viku tagantvalgus, mis ei pimesta, vaid näitab." (Kõiv 2005a: 164) Näitab selles mõttes, et teeb *koha* tähendused võimalikuks, annab *aluse* tähendusväljale.

Ja kui soovida seostada ometit mõne emotsiooni või tundega (nt Veidemann (2013) pakub välja "lootuse", vt alamärkus 4), siis võiks selleks pigem olla leppimine. Mitte leppimine käegalöömise või allaandmise mõttes, vaid siis ehk objektita, intentsionaalsuseta leppimine, leppimine kulgemisena, taoistlikus mõttes – alatise luhta-mineku paratamatusega leppimises peituva ülenemise leidmises.

Lõpetan peatüki kommentaariga seoses Arne Merilai artikliga "Tammsaare *aga-ometi*" (Merilai 2015). Merilai analüüsib oma artiklis Tammsaare tekstidele iseomast rütmilisust, mida väljendab "rinnastava sidesõna *aga* süstemaatiline ja organiseeriv tarvitus" (Merilai 2015: 303). Selle tagajärjeks teksti sisule on "antiteetiline argumenteerimine ehk dialektiline mõttemeetod", mis emakeeli tähendab "vastuvaidlevat *agatamist*" (Merilai 2015: 304). Merilai märgib, et ilmselt Tammsaaare aga-dialektika tajumisest on tõukunud Kõivu "hämarapärased traktaadid "„Aga Liisile..." ja "Luhta-minek", kus Kõiv tegi sellest "sõnakillust jäiga tähistaja", eelistades miskipärast kasutada "aga" asemel sõna "ometi". Merilai kirjutab: "Kuigi käesolev artikkel sihib pigem ilukirjanduslikku meetodit ehk narratoloogilist tekstipoeetikat, mitte tekstiülest ajafilosoofiat, jagan ma kindlasti Kõivu seisukohta vastuolude mittetühistamisest nende koondavas lõimimises: kuigi triaad tees–antitees–süntees ehk pluss, miinus ja pluss/miinus on tammsaarelikult vältimatu ja viljakas mudel, ei maksa seda sootuks hegellikult või koguni marksistlikult kuulata kui eituste ületamist ja eelnenu hülgamist progressi armutus spiraalis." (Merilai 2015: 304) Ometi-algoritm on selgelt rütmilise struktuuriga ja Merilai Tammsaare aga-rütmi analüüs sobib sellega hästi kokku. See, mida Merilaid nimetab aga-dialektikaks ehk "miinus ja pluss/miinus-mudeliks", ongi sisuliselt ometi-algoritm.[4] Nõustun ka selle märkusega, et kuigi

[4] Siinse kirjutise algversioon valmis 2013. aasta sügissemestril – alati on huvitav täheldada, kuidas erinevatel inimestel liiguvad ühel spetsiifilisel teemal mõtted üksteisest sõltumatult ühes suunas.

sarnasused on silmatorkavad, ei maksaks seda tõlgendada hegellikult. Samuti on Merilai artikkel ilmekaks tõestuseks sellele, et Kõivu ajafilosoofia tuginemine ühele Tammsaare tsitaadile pole mitte juhuslik nope.

2.

Eelnevalt tuli jutuks, et ometi-relatsioon on midagi isepäist, eestilikku olemisse kuuluvat, ja et see on isegi ühismõõdutu mõningate lääne telgedega. Samas see ei tähenda, et üks teisest omamoodi aru ei võiks saada, see tähendab, saame huvitatult küsida, *kuidas* ta aru sai – saame reflekteerida tõlkimise üle. Veelgi enam, näib, et ometi-relatsioonis peituvad universaalsemad aspektid – on ju kuldse mineviku taganutmine paljude rahvaste kultuuripärandis oluline teema. Lisaks sellele leidub ometi-algoritmile analooge mõningatest lääne metafüüsika süvahoovustest. Sarnasust Hegeli dialektikaga sai juba mainitud, aga ka näiteks leibnizilik "miks asi kui selline üldse on, kui samahästi võiks olemata olla kõik" (Kõiv 2009: 17) pole ju midagi muud, kui et *aluse* järgi ei tohiks mitte midagi olla, *aga ometi* on (vrdl "Ometi polnud sest ühti, *sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta*"). Need ürgsed kokkujooksmised ei peaks aga olema imekspandavad, siin isepäisena esitatud ometi-algoritm kuulub ikkagi inimtegevusse ja -mõtlemisse, see ei käi mitte mööda kände, vaid inimesi.

Nii et võime rakendada ometi-relatsiooni tõlgendusmehhanismina – vahendit näitamaks, kuidas mõningad ideed ometialgoritmilised mõtlemises välja võiksid näha. Minu arvates püüabki Madis Kõiv oma filosoofilistes näidendites lääne ideid eestilikku mõtlemisse ümber panna, neid siin ometi-relatsioonililiselt kodustada. Aga seejuures ühismõõdutus püsib, näib, et ometi-algoritmiline mõtlemine libiseb neist "suurtest" ideedest osavõtmatu kergusega üle, kandmata nende raskust. Ma toon näite Madis Kõivu näidendist "Filosoofipäev" (Kõiv 2009).

Selle näidendi kesksed ja omavahel konstruktiivselt vastanduvad tegelased on Herr Professor (Immanuel Kant) ja tema teener Martin. Need tegelased ja nende läbi esile toodud ideed ja

seisukohad täidavad ometi-relatsioonis vastavalt *aluse* ehk *põhja* ehk *koha* ja sellele vastanduva situatsiooni või olukorra (*aga ometi* ...) rolli. Nad moodustavad ühtse terviku, nagu opositsioonid ometi-relatsioonis seda loomupäraselt on. Herr Professor ei saa ilma teener Martinita ei voodist tõustud, piipu süüdatud, teed joodud, rääkimata igapäevastest asjaajamistest seoses lõunasöögi või inimsuhetega. Jääb koguni mulje, et Herr Professor ja teener Martin on ühe skisofreenilise isiksuse kaks poolt – korrad, kus teener Martin läbi Martin Heideggeri filosoofia Professorile vastu vaidleb, näivad justkui Professori peas toimuvate väitluste katketena. Filosoofiliselt laetud näiteks selle kohta on tekstikoht (Kõiv 2009: 17), kus tsiteeritakse paari lauset Kanti "Puhta mõistuse kriitikast" B626 (peatükk, kus Kant argumenteerib ontoloogilise jumalatõestuse paikapidamatust), kus väidetakse, et olemine pole reaalne predikaat, et see pole midagi, mis asja mõistele enesele võiks veel midagi lisada. Sellele vaidleb vastu Hääl pimedusest (millele lisab Kõiv remargi: "Professor ei reageeri häälele, vahib endiselt üksisilmi saali, justkui peaks häält iseenda sisemiseks opositsiooniks" (*Ibid*: 17)), et sellisel juhul lükatakse kõrvale küsimus, et "miks asi kui selline üldse on, kui samahästi võiks olemata olla kõik". Kui olemine pole tegelik predikaat, siis see küsimus ei saa kerkida, aga Leibnizi ja Heideggeri jaoks oli see üks põhiküsimusi üldse, viimane alustab sellega oma "Sissejuhatust metafüüsikasse": "Millepärast on ülepea olev ega pigem eimiski?" – ja Professor katkestab korduvalt Häält, hüüdes "tungivalt" ja "häiritult" oma teenrit Martinit, justkui püüdes nii vaidlevaid hääli oma peas vaigistada (*Ibid:* 17). Selles tekstilõigus adresseeritakse Kanti filosoofiat kummitavat probleemi, et kui olemine pole reaalne predikaat (mida oleks asjale ehk võimalik nt a priori omistada, et olemasolu saaks siiski kuidagi "näidata" või tõestada), milleks siis üldse Kanti süsteemi raames postuleerida asja iseeneses ehk *ding-an-sich*-i olemasolu? Puudub tõke langemaks täielikku idealismi ja selle languse viiski lõpuni Fichte, kes puhastas Kanti filosoofia selle transtsendentsetest elementidest (*ding-an-sich*-ist). Niisiis, meile esitatakse skisofreenilises võtmes filosoofiline väitlus, kus *aluseks* võetakse Kanti filosoofia, mida siis ometi-algoritmiliselt tõlgendatakse. Seda tõlgendust võiks ometi-relatsioonis kokku

võtta nii: *Ding-an-sich* on olemas (“z”, sest see on *alusena* Kanti süsteemis nii seatud), ja *ometi* on see meile täiesti tunnetamatu (“ometi x”, sest nii filosoofiaajalooliselt kui ka intuitiivselt näib, et nii nagu poleks pidanud minema), *aga ometi* on nii parem kui ei-midagi (“ometi y”). Ja sellele viimasele, algoritmi kerides, vastandub omakorda Fichte idealismi ometi, kelle järgi pole nii parem kui ei-midagi. Ja mulle näib, et taolist ometi-algoritmilist struktuurivõtet kasutab Kõiv ka teiste filosoofiliste ideede lahtimängimisel “Filosoofipäevas”. Et lugu kodustada, paneb ta Kanti mõtlema ometi-relatsioonide võtmes.

Nagu eelnevalt mainisin, iseloomustab ometi-algoritmilist maailmatunnetust leppimine, selle paratamatut luhta-minekut aktsepteeritakse nagu aja kulgemist ikka. Seetõttu ei mõju ometi-relatsioonidega tõlgendatud lääne metafüüsika nii raskelt või sügavalt kui originaalis, selle rütmilises kulgemises tuleb esile hoopis melanhoolne kergus. Nii nagu Tammsaare teostes hõljub pidev nukruse loor. Võib-olla on abiks, kui seda hoopis ette kujutada, näiteks panna see arutelu Andrese ja Pearu suhu, kusagil kraavi kaldal, luha ääres.

Pearu (või Andres): Asi-iseeneses?

Andres: Jah

Pearu: Hea küll, ainus, mis on, aga kuidas ta siis OMETI tunnetamatu on? See nüüd küll ei lähe.

Andres: Aga näe, OMETI on. Ja nii on OMETI parem kui ilma kõigeta.

Pearu: Jah, eks ta ole, on nagu on.

Kanti raskused kõlavad Pearu ja Andrese suus kergemat sorti imestusena, sest nende ometi-algoritmiline olemine ei näe neis vastandamistes peituvate probleemide raskust, mis lääne filosoofia hooratast käigus hoiab. Andrese ja Pearu mõtlemises on vastandumiste teke loomulik, isegi paratamatu, aga mitte olemuslikult problemaatiline, pigem vastupidi. Tüli on nende elu osa. Seetõttu on Kanti luhtaminek neile algusest peale ette näha ja ka kergelt läbielatav, see filosoofia-nali pole nüüd küll näiteks sookuivendamise mõõtu tõsine ettevõtmine. Näib lausa, et nende KOHAVAIM (*genius loci*) ise determineerib Kanti paratamatu LUHTA-MINEKU, ja seetõttu pole siin midagi ka imestada ega

pikemalt arutada.[5] Andrese ja Pearu lääne mõttes ebafilosoofiline olemine ja mõtlemine libiseb kergelt üle lääne filosoofia sügavike, ei näe nende ahvatlusi. Nii on kahe eesti talupoja ometi-relatsiooniline mõtlemine oma süütuses ja lihtsuses vaba vanakreekalikust ballastist – ja ma arvan, et nii võikski mõista Madis Kõivu tähelepanekut, et "filosoofiavajadust eestlastel tõepoolest ei ole..."

Kirjandus

EKSS = http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=ometi&F=M (19.08.2015).

Kõiv, Madis 1991a: Kakssada aastat hiljem. – *Akadeemia*, nr 3 (543-569) ja nr 4 (796-827).

Kõiv, Madis 1991b: Kõik inimesed haritakse kirjanikkudeks. Vestlus Madis Kõivuga. – *Vikerkaar*, nr 3, 83–89.

Kõiv, Madis 1998: Die Hammerklaviersonate – kokkusaamine Madis Kõivuga I – *Teater, muusika, kino*, nr 11, 12–25.

Kõiv, Madis 2005a: Aga Liisile kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need. Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta. – M. Kõiv, *Luhta-minek*, koost Aare Pilv. Eesti mõttelugu nr 61, Tartu: Ilmamaa, 158–164.

Kõiv, Madis 2005b: CXC lauset "tookorrast" – M. Kõiv, *Luhta-minek*, koost Aare Pilv. Eesti mõttelugu nr 61, Tartu: Ilmamaa, 537–551.

Kõiv, Madis 2005c: Luhta-minek. – M. Kõiv, *Luhta-minek*, koost Aare Pilv. Eesti mõttelugu nr 61, Tartu: Ilmamaa, 165–205.

Kõiv, Madis 2009: Filosoofipäev. – *Näidendid III*, Tartu: Akkon, 9–82.

Merilai, Arne 2015: Tammsaare *aga-ometi*. – *Keel ja kirjandus*, nr 5, 297–315.

5 Minu arvates on sellise (eestiliku) KOHAVAIMU avamine ka Kõivu "Filosoofipäeva" (mida sisuliselt võib käsitleda ka Kanti-kriitilise esseena) tuumaks.

Pilv, Aare 2005: Järelsõna. – M. Kõiv, *Luhta-minek*, koost Aare Pilv. Eesti mõttelugu nr 61, Tartu: Ilmamaa, 665–671.
Veidemann, Rein 2013: Madis Kõivu "ometi". – *Looming*, nr 9, 1270–1275.

Henrik Sova: *ummõhtõ*-algoritm Madis Kõivo filosoofian

Madis Kõivu filosoofia päämäidsist mõistist (nt tuukõrd, luhta-minek, kotus, *genius loci*) olľ tälle üts tähtsämpi sõna "ummõhtõ", midä tä pidi eesti muudu mõtlõmisõ "süämesõnas" ("Luhta-minek" lk 179). Artiklin kiroda taa eesti süämesõna takan olõvast olõmis- või mõtlõmislaadist. Edimält uuri rasõhusmäärsõna *ummõhtõ* esiqsugutsit keeleliidsi tähendüsvaŕonduisi, mille ütitses joonõs näütäs ollõv vastasäädümine toolõ, midä oodõtas. Päält tuud anna *ummõhtõ* õnnõ keelelidsele tähendüsele filosoofilidsõ seletüse Madis Kõivo tekste *"Aga Liisile kippus aina nutt peale, (sest) niisugused imelikud kosjad olid need"; "Ometi polnud sest ühti, sest nõnda oli ometi parem kui ilma kõigeta"; "Luhta-minek" ja "CXC lauset "tookorrast""* perrä. Tast paistuva olõmismoodu struktuuri nimedä ma *ummõhtõ-algoritmis*.

Ummõhtõ-algoritmi sisus om Kõivo fenomenoloogilinõ aost arvosaaminõ, miä näütäs eesti muudu olõmanolõmist tuu aolisusõn. Taa näütäs eesti mõtlõmist/olõmist aolisusõ tundmisõ perrä, mink krüptiline lühkü kokkovõtõq omgi teksti *"Aga Liisile ..."* pikk päälkiri. Ummõhtõ-algoritmilidse aotundmisõ perrä ommaq olõvigun aśaq nii, nigu nääq "kulladsõ minevigu" perrä es-olõsiq-pidänüq-olõma (nt kośaq külh, a imeliguq), *a ummõhtõ* nääq ommaq ja ajavaq niimuudu *ikma*, a *ummõhtõ olõ-õi tuust hätä, selle et nii om parõmb ku peris ilma.* Seo om maailmanolõmisõ algoritm, mink struktuur om: (1) *z* (kullanõ minevik), a (2) ummõhtõ sündmüs *x* (olõvik), ja (3) ummõhtõ olõ-õi tuust (*x*-st) hätä, selle et *y* (loodus). Ükskõik, miä parastjako aolidsõs sündmüses om, om kõgõ *ummõhtõ*. Ummõhtõ-algoritmi kõikaig vahtsõst pruukmisõga luvvas alalõpmalda "kullast minevikku" ja "parõmbat tulõvikku" ehk tsihildä loodust olõvigun olõva iku arvõlt.

Tähüssõnaq: *ometi* ‘ummõhtõ’, fenomenoloogia, aig, eesti filosoofia, mõistõanalüüs

Märksõnad: *ometi*, fenomenoloogia, aeg, eesti filosoofia, mõisteanalüüs

Henrik Sova: *Ometi* ‘however/yet’ algorithm based on Madis Kõiv’s philosophy

The article analyses one of the central themes in the philosophy of the Estonian physicist and philosopher Madis Kõiv – a conceptual analysis of the word *ometi* (‘however/yet’) through which the general properties of thinking and philosophising in Estonian are explicated.

The first chapter outlines the common meaning for the different aspects of the concept *ometi*. It seems that the general meaning behind different uses of the concept *ometi* is countervailing or opposing the expected. Word *ometi* is used as an adverb in expressing the situation in contexts where an event Z was expected, but rather opposing event Y happened instead.

The subject of the second chapter is the properties of thinking in Estonian specified by the phenomenology of time inspired by the works of Madis Kõiv and is based on the given concept of *ometi*. The world seen through the *ometi*-experience forces the perceiver to experience a certain event in the present as something that should not have happened according to the “golden past”. However, although it should not have been as such, the present is as it is, and being opposed to the expectancies of the “golden past”, it creates the base for future hope and is therefore better than nothing. Presumably, it is a specific Estonian thinking and being-in-the-world algorithm: (1) event Z perceived as the “golden past”; (2) however (*ometi*) there’s countervailing event X perceived as the present; (3) and as such, it makes the hope (future event Y) possible.

Keywords: *ometi* ‘however’, phenomenology, time, Estonian philosophy, conceptual analysis

Henrik Sova
Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090 Tartu
henrik@henrik.ee

AASTARINGI LÕIKUDE NIMETUSTEST LÄÄNEMERESOOMLASTEL

ENN ERNITS

Kirjutis käsitleb läänemeresoome rahvaste aastaringi. Õigupoolest ilmus aastakümnete eest asjaomane artikkel pealkirjaga “Läänemeresoome kalendrisõnavarast” (Ernits 1984). Toonane kirjutis sai tehtud paleoastronoomia innustuse laineharjal, mille käigus püüti tungida muinasaja inimese mõttemaailma ja tema oskustesse määrata aega. Nende uuringute initsiaatoriks oli astronoom Heino Eelsalu (1930–1998). Selle teemaga tiivustas taas tegelema vahepeal kätte sattunud kirjasõna, teiste seas kaks eesti keele etümoloogiasõnaraamatut, uuem soome keele etümoloogia sõnaraamat, uurali keelte sõnaraamat ja läänemeresoome keelte murdeatlas. Need aitavad üht või teist seisukohta täpsustada, ent lõplikku lahendust paljudele küsimustele ei anna ka käesolev kirjutis.

Aasta

Alustagem aasta-mõistest. Aastaringi on läänemeresoome keeltes varakult tähistatud kahe sõnaga, mille algkuju on **jikä* (vrd tänapäeva eesti *iga* : *ea*) ja **oδe* või **ōδe* (hiljem **voosi* : **voodõn*). Esimene neist tähistas eluiga, eluaega, vanust, seega aastate kogumit. **Jikä* esineb tänapäeval aasta tähenduses saami, ersa, mari ja ungari keeles (EES 88; SSA I 223; UEW I 335). Praegu jääb lahendamata küsimus, kumb tähendustest on algsem. UEW I 98 on soome-ugri algperioodi rekonstrueerinud mõlemad tähendused, kuigi vanaungari tähendus ‘vanus’ võiks osutada just selle suuremale eale. Primaarsuse küsimuse lahendamine annaks ehk edaspidistele mõttekäikudele uut hoogu.

Algkuju **oδe ~ *ōδe* edasiarendused läänemeresoome jt soome-ugri keeltes tähendavad aastat, v.a saami keeled, milles see tähendab harjumust või arvessevõtmist. Häälikuliselt on saami vasted **oδe ~ *ōδe* seaduspärased, kuid tähenduse poolest

tunduvad nad ebakindlatena, kuigi nii aastas kui ka harjumuses ilmneb tsüklilisust. Kui käsiteldav kõrvutus osutub ikkagi vettpidavaks, siis aitaks see mõista asja nii, et algne aastat tähistav sõna omandas uue tähenduse, mistõttu senine eluiga väljendav **jikä* hakkas märkima aastat. Nii eesti sõna *voos* tähendus ‘aastane viljasaak’ kui ka komi *ośa* ~ *vośa* tähenduses ‘suvivili’ on sekundaarsed.

**Voosi* sõnapere võib kätkeda voolamise mõistet (SSA III 476; vt ka Ernits 1984: 77). Juba rootsi keeleteadlane Björn Collinder (1964: 72) pidas võimalikuks ühendada selle indoeuroopa algkujuga **-ut*, nt ladina *vetus* ‘vana’, sanskriti *vatsá* ‘aasta’. Indoeuroopa sõna pidas Illitš-Svitõtš (1967: 337) nostraatiliseks. Nostraatilise suguluse idee on huvipakkuv, kuid selline, mida ei saa veenvalt tõestada ega ümber lükata. Jorma Koivulehto (1999: 218–219) oletas, et uurali **votV* on laenatud indoeuroopa kujust **vatas* ~ **vatah-* ‘aasta’, ent hiljaaegu tunnistati nimetatud laen ja algkuju fonoloogiliselt võimatuks. Uue seletusena kõrvutatakse soome-ugri aasta-sõna samojeedi sügist märkiva lekseemiga, vrd neenetsi *ŋeŕo*, sölkupi *ara*, kamassi *ere* ja matoori *öröh*, kusjuures uurali algkujuks rekonstrueeritakse nüüd **ïdi* ‘aasta; sügis’ (Sámmol, Sámmol 2012: 233–234). Sügist tähistav sõna on paralleelselt omandanud (elu)aasta tähenduse komi *ar*, mida on teisal kõrvutatud eespool nimetatud samojeedi sõnadega, samuti mansi lekseemiga *åår(e)m* (KESK 33). Tegelikult ei saa samojeedi vasteid sünkroonselt võrrelda komi sõnadega *vo* ja *ar*.

Läänemeresoome keeleperioodil ilmus veel kolmaski edukas *aasta*-kandidaat **aiɣasta-aika*. See sai tekkida läänemeresoome perioodil alles seoses balti laensõna **aika* kasutuselevõtuga. *Aasta*-sõna algkujuks on varem rekonstrueeritud **aiɣasta-aikaan*, mis pidavat näitama kulgu ühest ajaühikust teise. Ent ei soome keele murdesõnaraamat ega muud allikad anna mingit vihjet kunagisele sisseütlevale käändele, küll on aga säilinud seestütlev, mis osutab lähtekohale, nt võru *aastak*, *ajasta*, *ajastaig*, *aastaig* (VES 29, 31) ja sm *aasaika*, *aastaaika*, *ajastaaika*, *ajastaika* (SMS I 189; vt ka EES 42). Sõna *aeg* kätkeb laenuna kulgemise mõistet, seda näitab muuseas ka leedu lähtesõna *eiga* tähendus ‘tee, käik, kulg’ (EES 43).

Aastaajad

Huvipakkuv on nentida, et soome-ugri keeltes on olnud väga püsivad sügise ja talve nimetused (vt SSA III 229, 265). Seevastu indoeuroopa keeltes on paremini säilinud ülejäänud aastaaegade nimetused. *Talv*-sõna mittehääbumist võib ehk seletada sellega, et väga ammust ajast on uurijate väitel uut aastat alatud talvel. Talvede järgi on arvestatud aastaid, seda on teinud näiteks ka germaanlased (KEW 252). Talve algne nimetus on läänemeresoome ja saami keeltes olnud tagavokaalne **talwa*, mujal aga eesvokaalne **tälwä* (UEW I 516). Pole teada, kas kahe algkuju olemasolu on tingitud keelerühmade eriarengust või on see olnud juba algne murdeerinevus. Muide, UEW peab eesvokaalset algkuju primaarseks.

Soome-ugri algne sügis-sõna algkuju on **sikśe* või **sükśe*. Ka see on peaaegu kõigis soome-ugri keeltes säilinud, paitsi komi keele, kus esineb *ar* 'sügis', mida kasutatakse ka eluaastatähenduses (KESK 33).[6]

Keerulisem on lugu kevade ja suvega. Nende jaoks on soome-ugri keeltes mitu sõna. Nendest **towkV* ulatub ungari keeleni, tõenäoliselt ongi see kõige vanem kevadenimetus, ent läänemeresoome keeltes on ta tõenäoliselt seoses põllunduse arenguga muutnud oma tähendust, saades tõu- ehk suvivilja tähistajaks. Sõna seostatakse küsimärgiliselt algiraani kujuga **towko-* või **tauka-* tähenduses 'idu' ja 'seeme', mis on samuti ühenduses taimedega (EES 563), ent seda seost tuleks lähemalt uurida. Eriti sellepärast, et permi sõnu tuletatakse, tõsi küll, samuti küsimärgi all, sama kõlaga verbist tähenduses 'üle ujutama, uputama' (SSA III 315; UEW I 532). Kui vaadeldava sõna laenulisust tunnistada, siis semantiliselt see ei sobi ühte vähemalt permi tulvamist tähendavate lekseemidega, mille soomeugriliseks kujuks on taastatud samuti **towk-* (KESK 286). Tegelikult jääb **towkV* päritolu praegu veel lahendamata. Rõhutagem siinkohal, et nii **towkV* kui ka **kesä* põllundusega seotud tähendused ühtivad eesti keeles ja soome keele häme murretes, milles esineb muidki

[6] Komi keeles esineb aasta tähenduses ka *ar*-sõna tuletis *arõs* (KESK 34).

ühtelangemisi. *Kevad*-sõna (< **keŋä*) puhul pakuks huvi see, kas esialgseks tähenduseks oli ‘kevad’ või ‘suvi’. Kumbki esineb tänapäeval ühes tähenduses kõigest ühes keelerühmas, vastavalt läänemeresoome ja mari keeltes (UEW II 659).

Suve märkimiseks on soome-ugri keeltes kasutatud samuti mitut sõna. Neist kõige iidsem näib olevat **suŋe* (ee, vdj, sm *suvi*, mns *tuw* jt), mis ulatub ka samas tähenduses samojeedi keeltesse, nt kamassi *taŋa* (EES 492). Tavaliselt oletatakse sõna seost sulamise mõistega, sest soome *suvi* tähendab peamiselt talvist sulailma ning saami *sâgŋât* jääkihi sulamist. Ent sõna laia levikut suve-tähenduses arvestades on ka võimalik, et sulaaja ja sulamise-mõisted soome ja saami sfääris on sekundaarsed. Lõunakaare tähendus soome murretes, karjala ja vepsa keeles on kahtlemata hiline.

**Suŋe* on mitmes läänemeresoome ja saami keeles ning mordva keeltes hiljem välja tõrjunud **kesä*, mari keeles aga *keŋež* ja permi keeltes *gožöm*. **Kesä* on J. Koivulehto järgi indoeuroopa laen ning on tähendanud viljasaagi koristamise aega, seostudes seepärast näiteks slaavi keeltes sügise tähendusega (tsit: SSA I 351 järgi). Ebakindlust suurendab tõik, mari ja permi sõnu on teoreetiliselt võimalik mitmeti kõrvutada. K. Rédei ei seosta tähenduse erinevuse tõttu **kesä*-perega eesti *kesa* põllunduslikus mõistes (UEW II 660), ent seda ilmaasjata. Saami *kiesse*, ersa *kize* ja mokša *kiza* on omandanud aasta-tähenduse teiseselt.

Kuu ja päev

Algselt on teatavasti kasutatud kuukalendrit. Seepärast tuleneb kuunimetus paljudes keelkondades, sh eranditult ka soome-ugri keeltes taevakeha nimetusest. Algkuju **kuŋe* järglased ulatuvad isegi samojeedi keeltesse (UEW I 211). Ent mille poolest on **kuŋe*’st erinenud **tälč*-, mis on rekonstrueeritud soome-ugri aluskeelde? Uuema sõnana on ta permi ja mari aluskeelest **kuŋe* välja surunud, vrd komi *мӧлысь*, udmurdi *молэзь* ja mari *мылзе*. Tähenduse poolest nüanssideta on ka soome-ugri keelte öö-nimetus **eje* või **üje* (UEW I 72).

Seevastu päeva-nimetus on soome-ugri keelerühmades ja isegi üksikkeeltes mitmesugune. Läänemeresoome keeltes on selleks **päivä*, mis üheaegselt tähistab ka taevakeha. Sellist seost esineb ka teistes uurali keelerühmades, nt ungari *nap* tähendab nii päeva kui ka Päikest, seda ka samojeedi keeltes, näiteks neenetsi *jāl'e* tähendab 'valgust', 'Päikest' ja 'päeva'. Seevastu indoeuroopa keeltele pole omane sõnade Päike ja päev seos, välja arvatud siiski ladina *sol* päike; päev', mis kajastab iidsemat seisundit. **Päivä* levik uuritavates tähendustes pole läänemeresoome ja saami keeltest kaugemale jõudnud. Sõna päritolu on ebaselge, väga kahtlemisi on seda seostatud komi sõnaga *bi* 'tuli' ja handi sõnaga *päj* 'äike' ning samojeedi soojust tähendavate sõnadega. Sel puhul olnuks semantiline areng järgmine: 'tuli' → 'päike' → 'päev' (UEW I 359–360).

Iidsemaks päevatähistajaks, ent võib-olla siiski ainult keskpäeva tähistajaks oli **lowna*, meie *lõunaaeg*. See esineb peale läänemeresoome keelte teadaolevalt ka permi keeltes, vrd komi *lun* ja udmurdi *nunal* tähenduses 'päev'. Mõne läänemeresoome keele ilmakaarenimetused 'lõuna', 'edel', 'kagu' on ilmselt sekundaarsed.

Kerkib küsimus, mida kätkes esialgu endas päevakujutelm. Kas see oli dihhotoomilise jaotuse *öö* vastand või hommiku ja õhtu vahel olev päevaosa või hoopis midagi muud? Teadupoolest tekkis keskpäeva-mõiste hiljem. Läänemeresoome sõnade hommiku- ja õhtu-tähendus ei ulatu väljapoole läänemeresoome keeli. Ka enamik sõnakujusid ei ulatu kaugemale. Ainult soome *aamu* on üldsoomeugriline või kahtlemisi isegi samojeedi algupära, kusjuures pole välistatud indoeuroopa laen; *aamu* algne tähendus võis olla 'ammu; vana', vrd ungari *ó* 'vana' (SSA I 46). Kahtlane on *õhtu* seos obiugri ja samojeedi sõnadega, kuid kindel pole see ka sõnaga *eha* (EES 58, 625). Hommiku-mõiste, mille lähteks on *homme* 'tänasele järgnev päev', diferentseerus üsna hilja. Seda näitab asjaomaste sõnade teke eri keeltes erinevate liidete abil, vrd vadja *oomõnikko*, isuri *hoomus*, Aunuse karjala *huondes* jt, kusjuures vepsa keel ja karjala keeled näikse olnud küll ühesuguse mõju väljas (vt EES 78; SSA I 346).

Nädal

Soome-ugri kalendriloo tähtsaimaks probleemiks pidas H. Eelsalu (1976: 322) nädala evolutsiooni, nimetades kuukalendri jaotusi tinglikult ürgnädalateks, kuid nende nimetus pole aga teada. Või polnudki erilist nimetust? Nagu teada, pärineb soome *viikko* Skandinaaviast ja teised läänemeresoome nädalanimetused vanavene *nedělja*-sõnast (EES 326). Nädalapäevade nimetused pole samuti kuigi vanad. Nad on eri keeltes, puhuti isegi ühes keeles, nagu põhjaeesti murrete ‘esmaspäev’, erilähtelised.

Malli *püha +päev* eeskujul moodustatud pühapäeva nimetus esineb peaaegu kõigis läänemeresoome keeltes, samuti sõltumatult komi keeles, vrd *vežalun* (KESK). Üksnes soome ja vadja keeles on teisiti. Soome keeles, milles kõik nädalapäevad pärinevad Skandinaaviast, on nad moodustatud jumaluste ja taevakehade nimedest. Vadja *nätil-päivä* ‘pühapäev’ on seotud nagu nädala-nimetus samuti vanavene sõnaga *nedělja*. Sellest ei saa teha järeldust läänemeresoome sõnade suhtelise kronoloogia kohta, sest mõlemad tähendused on nenditud juba vanavene vanimates kirjamälestistes alates XI sajandi keskpaigast, kuigi algsem on teadupoolest pühapäeva, s.o mittetööpäeva tähendus (vrd *ne dělati* ‘mitte teha’), mis on üldistunult saanud tsüklilise nädala nimetuseks; seejuures peetakse sõna otseseks eeskujuks kas kreeka või ladina keelt (ESR III 57; Nedelja). Esimesel juhul võiks vanavene sõna tekkeajaks pidada mingit lähedast ajajärku pärast ristiusu vastuvõtmist Venemaal 988. aastal (X sajandi ja järgnenud sajandi keskpaiga vahel), alles seejärel saadi see laenata läänemeresoome keeltesse, sh vadja keelde.

Teistes läänemeresoome keeltes peale soome keele ilmneb argipäevade järjestikune loendamine liitsõnamalli *esimene, teine, kolmas + päev*. Nii see on ka slaavi keeltes, ent seal on arenenud lihtnoomenid *вторник, четверг, пятница*, – ja rohkem neid polegi. Eriti ilmekalt esineb liitsõnamudel *järgarv + päev* meie lõunanaabritel: leedulastel on nõnda moodustatud kõik seitse nädalapäeva, lätlastel on pühapäeva nimetus *svētdiena* tekkinud liivi-eesti eeskujul. Tekib küsimus, kumb kummalt on sõnamoodustusmalli laenanud? Erand on vadja *tuhkapäivä* ‘esmaspäev’, mida peetakse tõlkelaenuks rootsi keelest (ALF I 283).

Enamasti esmas- ja teisipäeva märkimiseks kasutatakse isuri, karjala ja vepsa keeles *argi*-sõna, nt lüüdi *ezmäine argi* ‘esmaspäev’, *toisargi* ‘teisipäev’. *Argi* on teatavasti alggermaani laen (EES 52). Kolmapäeva tähistamiseks selline mall ei sobinud, sest see oli taas püha- ehk paastupäev, mistõttu kolmapäeva ja neljapäeva tähistamiseks hakati kasutama *päev*-sõna. Mitmes keeles esineb laenuline kolmapäeva nimetus, kas germaanipärane *keskiviikko* soome keeles ja kesknädal (vrd saksa *Mitwoche*) eesti keeles või hilisvene *sereda*, *seroda* karjala keeltes jm. Reede on üksnes vadja keeles omatekkeline *viijez-päivä*, mujal on see laenatud kas vene või skandinaavia keeltest, samuti on laenatud laupäeva nimetus, näiteks karjala *suovatta* (vrd vene *суббота*, mis pärineb heebrea sõnast *šabbāth* tähenduses ‘puhkepäev’). Huvipakkuvad on lõunaeesti *puuľpäiv* ja *puuľpühä*, millest esimesel on ilmne areaalne vaste *puuolpääva* näol olemas liivi keeles (ALS I 272 jj).

Kokkuvõtteks

Läänemeresoome kalendrisõnavara ülevaatest selgub, et selles vallas on veel piisavalt küsitavusi, mida tasuks uurida, ent kas leidub veel seni kasutamata ainest? Edaspidi tasuks taaskord vaagida probleemsete soome-ugri ja samojeedi ajasõnade kõrvutusi ja algkujusid.

Kirjandus ja veebimaterjalid

ALF I = *Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков* I. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2004.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.

Eelsalu, Heino 1976: Kalendrikorralduse põhietapid. – *Eesti Loodus* 5, 319–323.

Ernits, Enn 1984: Läänemeresoome kalendrisõnavarast. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 28/1982. Läänemeresoome keeltest. Tallinn: Eesti Raamat, 76–81.

ESR III = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка* III. Издание 2-е, стереотипное. Москва: Прогресс, 1987.

Collinder, Björn 1964: *Sprachverwandschaft und Wahrscheinlichkeit. Ausgewählte Schriften*. Uppsala: Almqvist & Wiksells.

Illitš-Svitõtš 1967 = Иллич-Свитыч, В. М. Материалы к сравнительному словарю ностратических языков. – *Этимология 1965*. Москва: Наука, 321–373.

KESK = В. И. Лыткин, Е. И. Гуляев. *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва: Наука.

KEWD = E. Wasserzieher. *Kleines etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1977.

Koivulehto, Jorma 1999: Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa. – *Pohjan poluilla. Suomalaisten juuret nykytutkimuksen mukaan*. Toim. Paul Fogelberg. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 153. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica, 207–236.

Nedelja = Неделя https://ru.wikipedia.org/wiki/Неделя (vaadatud 31.03.2015).

Sámmol, Luobbal, Sámmol, Ánte (Ante Aikio) 2012. On Finnic long vowels, Samoyed vowel sequences, and Proto-Uralic **x*. – *Per Urales ad Orientem. Iter polyphonicum multilingue*. Festskrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 264. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 227–250.[7]

SMS I = *Suomen murteiden sanakirja* I: a – elää. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus, 1985.

[7] Tänan Jussi Santeri Junttilat selle kirjandusallika soovitamise ja hankimise eest.

SSA I–III = *Suomen sanojen alguperä. Etymologinen sanakirja* I–III. Päätoimittaja Ulla-Maija Kulonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2001.

UEW I = Károly Rédei. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* I. *Uralische und finnisch-ugrische Schicht* 1. Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1988.

UEW II = Károly Rédei. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* II. *Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht*. Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1988.

VES = *Võro-eesti synaraamat*. Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Võro Instituudi toimõndusõq 12. Tarto, Võro, 2002.

Enn Ernits: Aastagatsõõri jakõ nimitüisist õdagumeresoomõ rahvil

Kirotusõn kaias õdagumeresoomõ rahvidõ aastagatsõõri ja tuu alljakõ k*uu, nätäl, päiv* ja *üü* nimitüisi, niisama aastagaaigõ ja nädälipäivi nimitüisi. Ülekaehusõst selgüs, et seon vallan om viil küländ küsümiisi. Näütüses om tegünüq vastaolo, kon sammo samojeedi vastussit võrrõldas esiq lättin nii komi sõnaga *vo* ‘aastak’ ku ka *ar* ‘süküs; eloaastak’. Nii tasos viilkõrd kaiaq sääntside vastaololiidsi soomõ-ugri ja samojeedi sõnno kõrvutuisi ja algkujjõ.

Tähüssõnaq: keeletiidüs, õdagumeresoomõ keeleq, kallendrisõnavara, etümoloogia

Märksõnad: keeleteadus, läänemeresoome keeled, kalendrisõnavara, etümoloogia

Enn Ernits: Finnic temporal terms

The paper deals with the temporal term year and its intervals such as *month*, *week*, *day* and *night* in the Finnic languages. Besides, the names of seasons and week days are discussed, as well. It has become evident that many problems occur in this domain. For instance, there is a serious contradiction between the Samoyedic and Komi language – in different sources same Samoyedic equivalents have been compared both with *vo* 'year' and *ar* 'autumn; year of one's life' in the Komi language. Thus, it should be useful to think about comparisons and protoforms of problematic Finno-Ugric and Samoyedic temporal terms.

Keywords: linguistics, Finnic languages, temporal terms, etymology

Enn Ernits
Eesti Maaülikooli veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituut, Kreutzwaldi 62, 51014 Tartu
enn.ernits@emu.ee

MINEVIKU LIITAEGADE KASUTUSEST EESTI MURRETES KEELEKONTAKTIDE VALGUSES[1]

LIINA LINDSTRÖM, MAARJA-LIISA PILVIK,
MIRJAM RUUTMA, KRISTEL UIBOAED

1. Sissejuhatus

Käesolevas artiklis vaatleme eesti mineviku liitaegade – täis- ja enneminevik – kasutussagedust eesti murretes, tuginedes eesti murrete korpuse[2] materjalile. Artiklis vaatleme kasutussageduse seoseid lokaalsete keelekontaktidega, et välja selgitada, kas erinevusi liitaegade kasutussageduses eri murrete vahel saab selgitada pikaajaliste keelekontaktide mõjuga.

Mineviku liitajad – täis- ja enneminevik – on analüütilised ajavormid, mis eesti keelde ja teistesse läänemeresoome keeltesse on tekkinud tõenäoliselt ümberkaudsete indoeuroopa keelte mõjul. P. Ariste (1956) on leidnud, et eeskujuks on olnud eelkõige balti keeled, B. A. Serebrennikov (1959) on rõhutanud, et lisaks balti keeltele on oma täis- ja enneminevik väljakujunemisel roll olnud ka germaani keeltel. Ka O. Ikola (1960) on mineviku liitaegu pidanud balti keelte eeskujul tekkinuks, ent hiljem germaani keelte mõjul tugevnenud nähtuseks. A. Laanest (1975: 152) mainib samuti balti keeli eeskujuna, ent leiab, et tegemist võib olla ka läänemeresoome keelerühma sisese arenguga; hilisemal ajal on aga nende kasutusviiside väljakujunemisel oma osa mänginud saksa ja rootsi keel. J. Laakso (2001: 191) seob liitaegade väljakujunemise laiemalt koopulakonstruktsioonide tekkega, mis on samuti teiste (peam. germaani) keelte mõju. Seega on uurijatel teatav üksmeel selles suhtes, et liitaegade

[1] Artikkel on valminud projekti ”Eesti murrete süntaks” (PUT90) raames.
[2] www.murre.ut.ee/murdekorpus

tekkel eesti keelde on olnud oma roll balti keeltel, ent hilisemas arengujärgus on liitaegade kasutust ja funktsioonide väljakujunemist mõjutanud germaani keeled.

Liitaegade tekkimist on seletatud ka keelte loomuliku arengu tulemusena, grammatisatsioonina. Nii on ka eesti liitaegade teket nähtud universaalse ülekandena aspekti väljendavast *olema*-verbi ja predikatiivina funktsioneeriva *nud*-partitsiibi ühendist ajakategooriasse, kus *olema*-verb ja mineviku partitsiip moodustavad koos lausetuuma. (Metslang 1993) Aspektuaalne kasutus on käibel tänapäevani, seda on nimetatud ka retrospektiiviks, mis väljendab vaatlushetke seisundit kui eelneva sündmuse tulemust (Erelt 2013: 86), nt *Poiss on üllatunud, Koer on surnud*. Konstruktsiooni arengu käigus on *olema*-verb abiverbistunud ning esiplaanile on nihkunud mineviku sündmus, s.t aja väljendamine (Metslang 1993). Tüüpiline perfekt võtab seega minevikusündmuse kokku kõnehetke seisukohalt ning väljendab olukorda, kus minevikusündmus on kõnehetke seisukohalt jätkuvalt oluline (Comrie 1976: 52), nt *Ma **olen** kuskussi **proovinud**, mulle see ei meeldi*. Pluskvamperfekt omakorda eristab kõnehetkest vaatlushetke ning asetab selle minevikku (see kajastub *olema*-verbi minevikuvormis), sündmus ise on toimunud enne vaatlushetke (Erelt et al. 1995: 77–79), nt *Ma **olin** kuskussi juba **proovinud**, mulle see ei meeldinud*.

Ehkki täis- ja enneminevikuteket on seletatud nii keelesisese nähtusena kui ka keelekontaktidest tingituna, on keelekontaktid kindlasti mõjutanud täis- ja enneminevikukasutust ka edaspidi. Näiteks eesti kirjakeeles on täis- ja enneminevikukasutuses täheldatud erinevate kontaktkeelte (eriti saksa ja vene keele) mõju erinevatel ajaperioodidel (Metslang 1997).

Eesti murretes on mineviku liitaegade kasutust uuritud vähe, on küll mainitud, et saarte murdes esineb liitaegu palju (Lonn & Niit 2002) ning täisminevikku kasutatakse seal üldiselt mineviku funktsioonis (Koit 1963), ent põhjalikumad uurimused puuduvad. Küll aga on murrete vahel erinevusi leitud laiemalt verbiühendite kasutuse osas. Nii on Uiboaed (2013), Uiboaed jt (2013) vaadelnud erinevaid finiitse ja infiniitse verb ühendeid

murdekorpuse materjalide põhjal (mis on ka käesoleva artikli aluseks) ning leidnud, et läänepoolsetes murretes kasutatakse märgatavalt enam perifrastilisi verbivorme kui idapoolsetes murretes. Erinevate finiitse ja infiniitse verbi ühendite kasutussageduse põhjal moodustavad läänepoolse rühma kesk-, lääne- ja saarte murre ning (sõltuvalt meetodist) on siia grupeeritud ka rannamurre; neil aladel kasutatakse rohkelt verbiühendeid. Idapoolse rühma moodustavad lõunaeesti murded (Võru, Seto, Tartu, Mulgi) ning ida- ja kirdemurre; neil aladel on läänerühmaga võrreldes verbiühendite kasutus väiksem. (Uiboaed 2013: 89) Uiboaia uurimusse ei olnud *olema* + *nud*-ühendid aga kaasatud ning käesolev artikkel täidab seda lünka.

Artiklis on vaatluse all liitaegade kasutamine eesti murretes murdekorpuse tekstide põhjal. Täis- ja enneminevikku ei ole eristatud, kuna huviorbiidis on eelkõige liitaegade kui analüütilise väljendusviisi levik eesti murretes. Meid huvitab, kas mineviku liitajavormide kasutussageduses on olulisi erinevusi Eesti eri piirkondade vahel, nagu tuli esile Uiboaia töödest teiste verbiühendite põhjal (Uiboaed 2013; Uiboaed jt 2013). Artiklis vaadeldakse niisiis *olema*-verbi ja *nud*-partitsiibi ühendeid eesti murretes, keskendudes erinevustele kasutussageduses. Tulemusi vaadeldakse seoses keelekontaktidega, mis on eksisteerinud Eesti eri piirkondades eri ajaperioodidel ning mis võivad olla mõjutanud liitaegade kasutamist eesti murretes.

Põhihüpoteesiks on (põhinedes Uiboaia tulemustele muude verbiühendite kohta), et läänepoolsetes murretes on liitaegade kasutus tekstis sagedasem kui idapoolsetes, s.t läänepoolsetes murretes kasutatakse liitaegu seal, kus idapoolsetes eelistatakse lihtminevikku. Erinevusi kasutussageduses võivad olla põhjustanud kontaktkeeled: lääne pool on olnud pikaajalised kontaktid germaani keeltega (eriti rootsi keelega), ida pool on tugevamad kontaktid läti ja vene keelega.

Järgnevalt tutvustame eesti murrete kontaktkeeli, mis võivad olla olulised täis- ja enneminevikku kasutussageduse varieerumise seletamisel, ning vaatleme lühidalt nende keelte vastavate ajavormide kasutamist.

2. Eesti murded ja keelekontaktid

Eesti murded on traditsiooniliselt jagatud põhjaeesti ja lõunaeesti murderühmaks, mida on peetud ka omaette hõimukeeltest kujunenuteks ning mille vahel on suured erinevused nii häälikulises, morfoloogilises kui ka sõnavaralises plaanis. Põhjaeesti murderühmast on eristatud hiljem kirderanniku murderühm, millel on vanad süstemaatilised erinevused muudest põhjaeesti murretest (Kask 1984). Kirderanniku murderühma sees eristatakse rannamurret ja Alutaguse ehk kirdemurret.

Käesolevas töös kasutame murdeõpikus (Pajusalu jt 2009) esitatud murdejaotust, mis on olnud aluseks eesti murrete korpuse murdejaotusele. Peamise erinevusena murdeõpikust on Võru murdest eristatud Seto murre; murdeõpikus käsitletakse Seto murderühma Võru murde koosseisus (Pajusalu jt 2009). Vähemalt süntaktiliste joonte käsitluses on see eristus olnud õigustatud, kuivõrd Seto on osutunud muust Võru murdest oluliselt erinevaks mitmete süntaktiliste joonte poolest, vt nt (Uiboaed 2010; Lindström, Uiboaed & Vihman 2014; Lindström, ilmumas).

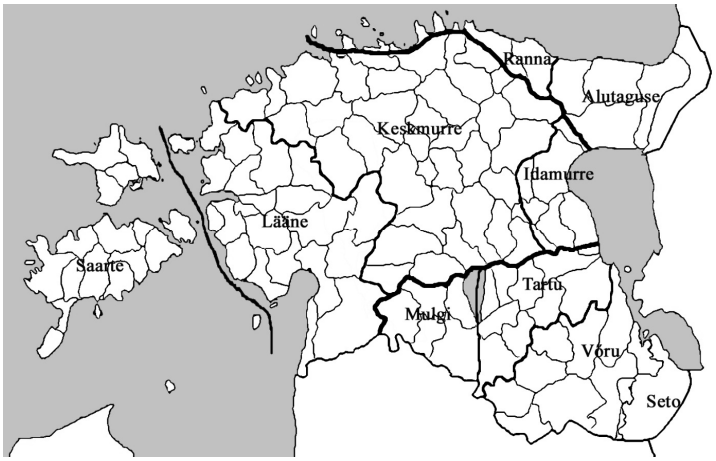

Kaart 1. Eesti murdejaotus eesti murrete korpuses.

Lisaks pärinemisele erinevatest hõimukeeltest on eesti keelt ja selle väljendusvahendeid mõjutanud eri ajaperioodidel mitmed ümberkaudsed keeled. Keelekontaktide mõju eesti morfosüntaksile on vaadeldud peamiselt seoses kahe keeleliiduga (*Sprachbund*): Läänemere keeleliiduga (vt nt Dahl, Koptjevskaja-Tamm 2001) või Euroopa keeleliiduga, millele iseloomulikke nähtusi võetakse enamasti kokku mõiste alla "standardne euroopa keskmine" (*Standard Average European*) ehk lühendatult *SAE* (Haspelmath 2001). Eesti keeles levinud SAE joonte kohta vt ülevaadet (Metslang 2009). SAE joonte vahendajana eesti keelde on küllap suurim roll saksa keelel (nii alam- kui ülemsaksa), mis on pikka aega olnud piirkonnas valitseva klassi keel. Saksa keele mõju eesti keelele on olnud pidev alates 13. sajandist kuni 20. sajandi alguseni ning see on mõjutanud eesti keelt väga erinevatel keeletasanditel. Muuhulgas on see tõenäoliselt mõjutanud ka täis- ja enneminevikku kasutusfunktsioone eesti keeles (Metslang 1997). Samas on raske öelda (vähemalt varasemate uurimuste põhjal), kas saksa mõju eesti murretele on olnud ühtlane või leidub alasid, kus saksa mõju on olnud nõrgem. Üks ala, kus saksa mõju on ilmselt olnud nõrgem, on Kagu-Eesti (Seto ala), mis on olnud pikalt Pihkva mõjusfääris.

Tugeva mõjuga eesti keelele on olnud Läänemere keeleliit, kuhu kuuluvad Läänemere ümbruse keeled. Enamasti mainitakse keeleliitu kuuluvate keelte hulgas läänemeresoome keeli, vene keelt, balti keeli (läti ja leedu), germaani keeli (eriti rootsi, saksa ja alamsaksa) ja muid piirkonnas kõneldavaid keeli, vt ülevaadet (Koptjevskaja-Tamm & Wälchli 2001). Läänemere keeleliitu on peetud väga kompleksseks ja keerukaks keeleliseks koosluseks, sest selle sees on täheldatud paljude üksikute keelte vastastikuseid mõjutusi, ent puudub üks domineeriv keel, mis oleks kõiki teisi oluliselt mõjutanud. Nii ei leidu ühtegi isoglossi, mis oleks olemas kõigis keeleliidu keeltes, vaid erinevad isoglossid hõlmavad erinevaid keeli keeleliidu sees, ulatudes sageli ka keeleliidust väljapoole. (Koptjevskaja-Tamm & Wälchli 2001: 626, 728–732). Eesti keel kuulub Läänemere keeleliidu idaossa, mille tuumosa moodustavad balti keeled, läänemeresoome keeled ja

slaavi keeled (eriti vene). Kuigi need kuuluvad eri keelkondadesse, on just nende keelte vahel leitud morfosüntaktilisi sarnastumisnähtusi (vt nt Dahl & Koptjevskaja-Tamm 2001, Seržant 2015, Seržant 2012, Vaba 2011, Klaas-Lang & Miina Norvik 2014 jne.)

Eespool mainitud uurimustele on iseloomulik, et vähemalt morfosüntaktilisi jooni käsitledes vaadeldakse eesti keelt ühe tervikuna ega võeta arvesse varieerumist selle sees. Samas on eesti keeles hulgaliselt nähtusi, mille puhul näeme suuri erinevusi murrete vahel, mis on seletatavad lokaalsete keelekontaktidega. Samalaadsed muutused võivad olla seotud erinevate kontaktkeelte mõjuga. Nii on näiteks leitud, et rootsi keele mõjul on rootsi kontaktaladel suurenenud nominatiivse subjekti kasutus partitiivi asemel (Juhkam 1998; 2012) , ent sama on täheldatud ka vene-eesti kakskeelsel alal Iisaku piirkonnas (Must 1965). Rootsi keele mõjul on suurenenud ka nominatiivi kasutamine objekti käändena (Juhkam 1983), ent ka sama on toimunud ka Iisakus (Must 1965). Seega võivad samalaadsed nähtused ilmneda mitmes piirkonnas, ent mõjukeel olla erinev. Lokaalsed kontaktid võivad mõjutada eripäraste konstruktsioonide levikut väikeses piirkonnas (nt refleksiivse objektiga konstruktsioonid rootsi keele kontaktalal (Juhkam 2009), ent võivad mõjutada ka konstruktsiooni produktiivsust ja kasutussagedust (nt 3. isiku imperatiivivormi kasutamine kaalutlusküsimustes Kihnus kontakti tulemusena liivi ja läti keelega, vt Kehayov, Lindström & Niit 2011).

Eesti murrete puhul on olulisemateks kontaktkeelteks, millel on selge piirkondlik levik ja pikaajaline kontakt ning teadaolevalt kakskeelsete inimeste olemasolu piirkonnas, rootsi, läti, vene ja vadja keel, vähemal määral ka soome, isuri keel ja liivi keel. Järgnevalt võetakse lühidalt kokku lokaalsed kontaktid eesti murrete ja naaberkeelte vahel, mis võivad mõjutada muuhulgas ka täis- ja enneminevikku kasutussagedust. Et loetletud keeltest liivi keele mõju on kõige raskem hinnata, kuna liivi keel ise on tugeva läti mõju all olnud, jääb see seetõttu lähema vaatluse alt välja.

Rootsi keel. Kontaktid rootsi keelega ja üldse Skandinaavia keeltega on väga vanad. Seoses rootslaste siirdumisega Eesti lääne- ja põhjarannikule on kontaktid eesti keelega muutunud aga tugevaks ja püsivaks, sellest annavad märku nii laensõnade hulk kui ka vastastikused mõjutused häälduses ja morfosüntaksis (Juhkam 1998). Eestirootsi asustust on dateeritud juba 12.–13. sajandist, ränded toimusid eri aegadel ja paljudest kohtadest (Juhkam 1998: 12). Ulatuslik asustus tekkis keskaja vältel, kõige laiem oli see XV sajandil, ulatudes Ruhnust Mahuni (Viru-Nigula kihelkond), kusjuures Ruhnust Viimsini oli asustus peaaegu kompaktne (Juhkam 1992). Viimase 200 aasta jooksul (kuni II maailmasõjani, kui eestirootslased lahkusid Rootsi) on asualad olnud üsna muutumatud: Läänemaal Vormsi, Noarootsi, Riguldi, Osmussaar; Harjumaal Vihterpalu, Kurkse, Pakri saared, Tallinn; Ruhnu saar. Eesti ja rootsi murdekontaktid puudutasid seega eelkõige saarte ja läänemurde ala (peamiselt Läänemaa rannikukihelkonnad), samuti Harjumaa loodeosa (Risti, Harju-Madise, Keila) (Juhkam 1998: 26–29).

Vene keel. Vene keele mõju on olnud kõige pikemaajalisem Kagu-Eestis, mis on olnud pikalt Pihkva mõjusfääris ning kus kontaktid venelastega on olnud pidevad. Enim vene mõjusid on leitud Seto alal, see väljendub nii ainelises kultuuris, leksikaalsetes laenudes (Must 2000: 9) kui ka häälduses (Pajusalu 1999) ja grammatikanähtustes (Kask 1984: 27).

Tihedad pikaajalised kontaktid on toimunud ka Alutaguse Iisaku alal, kus 17.–18. saj kujunes välja vene-eesti kakskeelne elanikkond. (Must 1965; 2000) Peipsi läänerannikul on olnud pikaajaline vene asustus alates 16. saj lõpust, kui siia tuli arvukalt venelasi. 17. saj lõpul oli juba olemas enamik praegustest küladest. 18. sajandil lisandusid vanausulised ning Peipsi senised eesti rannakülad muutusid vene küladeks. (Must 2000: 8)

Läti keel. Eesti-läti keelekontaktid on olnud väga pikaajalised ning kahe keele vahel on hulgaliselt paralleele, mis on kas otsekontaktide või laiemalt Läänemere keeleliidu tagajärg. Otsene läti mõju avaldub kõige tugevamini keelesaartel ja piiriäärsetel murdealadel (Vaba 2011). L. Vaba andmetel on enim läti

laensõnu leitud Võru ja Mulgi murde alal, aga ka Saardes ja Häädemeestel. Häädemeeste lõunaosas on olnud eesti-läti segaasustus nagu ka Lõuna-Eestis Harglas. Lätimõjuline ala ulatub Rõuge lääneossa, Urvastesse ja Sangastesse. Samuti on Setos ja Vastseliinas registreeritud läti laensõnu, mida mujal pole, tiheda kontaktalana tuleb esile eriti Misso ümbrus. Läti siirdlaste vahetu keele- ja kultuurimõju siiski päris Setuni pole ulatunud, sest lätlaste kolonisatsioon oli levinud põhiliselt vene asustusega Setomaa lõunaosas (Laura ümbrus). (Vaba 1997)

Saarlaste ja lätlaste vahel on aset leidnud kontaktid, mida on kirjeldatud ka kui Irbeni väina ümbruse keeleliitu, nn Kurakurgu keeleliitu – nimelt on leitud ühisjooni Saaremaa lääneosa kihelkondade (Jämaja, Anseküla, Kihelkonna), Lääne-Hiiumaa, läti Dundaga murraku, Ruhnu rootsi keele ja liivi keele vahel. Võimalik, et liivi keel on olnud vähemalt sõnavara osas vahendajakeeleks. (Vaba 1997: 475–479)

Vadja, soome ja isuri keel. Vadja keele mõju avaldub nii idamurdes (Univere 1988, Pall 1982) kui ka kirderanniku murderühmas, eriti selle idaosas (s.t kirde- ehk Alutaguse murdes). Idamurde vadjapärasusi on seletatud otseste vadja kontaktidega, mis on tekkinud vadjalaste immigratsiooni tulemusena. (Pall 1982) Kirde- ja rannamurde ning vadja keele ühisjooni loetleb P. Alvre (2000), sh mainib ta paljusid häälikulisi ja grammatilisi ühisjooni.

Keeruka kontaktalana on välja toodud eriti Vaivara kihelkond: Vaivara idaosal on olnud kokkupuuteid mitmete teiste läänemeresoome keeltega – vadja, isuri ja ingerisoome, sest isuri-vadja-soome külade segaala algab kohe peale Narva jõge. (Ariste 1962) Vaivara murrakus on ingerisoome ja isuripärasustega alaks peetud Udria, Puhkova, Riigi- ja Kudruküla keelekasutust. (Suhonen 2000) Soomepärasusi on täheldatud kõige enam lisaks Vaivarale veel Kuusalus. (Norvik 2000)

Idapoolseid läänemeresoome keeli on nähtud ka mitmete venepärasuste vahendajana (Must 2000: 577)

3. Perfekt (ja pluskvamperfekt) kontaktkeeltes

Järgnevalt vaatleme liitaegade kasutust kontaktkeeltes, et välja selgitada võimalik mõju eesti murretele.

Rootsi keel. Tänapäeva rootsi keeles kasutatakse peamiselt perfekti, milles abiverbiks on *ha*(*va*)-verb (‘omama’, ingl. *have*) ning põhiverb on supiinivormis, mis keeleajalooliselt on perfektiivse partitsiibi kesksoo vorm (Dahl 1995: 61), näited (1)–(2). Lisaks sellele on piiratumalt kasutusel ka *vara*-verbist (‘olema’) ja perfektiivsest partitsiibist moodustatud perfektitaoline konstruktsioon (3), millel on tänapäeva rootsi keeles põhiliselt resultatiivne funktsioon. Vanemas rootsi keeles on *vara* ‘olema’ abiverbina olnud palju laialdasemalt kasutuses kui tänapäeval, samuti oli selle kasutus vähem piiratud. (Larsson 2009: 156) *Vara*-verbiga moodustatud perfekti järkjärguline kadu rootsi keeles on seotud *ha*(*va*)-verbiga moodustatud perfekti väljakujunemisega: *vara* ‘olema’ domineeris 17. sajandini, ent oluline muutus kasutussageduses toimus millalgi 17. – 18. sajandi vahetusel, sellest ajast on *ha*(*va*)-perfekt oluliselt sagedasem. (Larsson 2009)

(1) *Han har kommit hit.* (Larsson 2009: 144)
tema:M omama:PRS tulema:SUP siia
‘Ta on tulnud siia.’

(2) *Artikeln har blivit färdig*. (2009: 144)
artikkel:DEF omama:PRS saama:SUP valmis:SG
‘Artikkel on saanud valmis.’

(3) *De är redan anlända*. (2009: 272)
nemad olema:PRS juba saabuma:PTCP.PL
‘Nad on juba saabunud.’

Seega on rootsi keeles välja kujunenud nn HAVE-perfekt ehk possessiivne perfekt, mis on Euroopa keelealale iseloomulik nähtus (Haspelmath 2001, Heine & Kuteva 2006), ent varasem *olema*-perfekt on teataval määral säilinud. Ka eestirootsi murretes on *ha*(*va*)-perfekt oluliselt sagedasem kui *vara*-perfekt (Henrik Rosenkvist, isiklik teade). Kuivõrd rootsi keeles kasutatakse perfekti (ja pluskvamperfekti) sageli ning selle kasutusala on lai,

võib oletada, et kontaktid rootsi keelega on suurendanud liitaegade kasutust ka kontaktalal.

Vene keel. Vene keeles ei ole spetsiaalset vormi perfekti (ja pluskvamperfekti) jaoks, on vaid üks finiitne minevikuaeg, mis keeleajalooliselt on partitsiibi tunnus (Tommola 2000: 442). Üldine minevikuaeg on kasutusel ka valdkondades, kus muud keeled kasutavad perfekti või pluskvamperfekti. Perfekt on aga olemas olnud vanaidaslaavi keeles (4), kus see moodustati koopula ja partitsiibi abil.

(4) Vana idaslaavi (Tommola 2000: 459)

čast'	*post-a*	*preminu-l-a*	*est'*
osa	paast-GEN	mööduma:PFV-PTCL-F	COP

'Osa paastuajast on möödunud'

Vene keeles seega aktiivis täis- ja enneminevikuvorme kasutusel ei ole, selle asemel kasutatakse üldist minevikuaega. Seetõttu võib oletada, et vene keele kontaktalal on vene keele mõjul tendents täis- ja enneminevikku asemel kasutada lihtminevikku ning mineviku liitaegade kasutus on vähenenud võrreldes teiste aladega.

Läti keel. Tänapäeva läti keeles moodustatakse perfekt sarnaselt eesti keelega abiverbi *būt* 'olema' ja mineviku aktiivi partitsiibi abil, seega põhimõtteliselt samade vahenditega kui eesti keeles (5). Seejuures ühildub partitsiip subjektiga arvus ja soos. Abiverb võib olla nii oleviku-, mineviku- kui ka tulevikuvormis. Oleviku perfekti korral (abiverb on olevikuvormis), kui subjekt on ainsuse 3. isik, võib abiverb ka lausest välja jääda. (Kalnača 2015: 82)

(5) Läti (Kalnača 2015: 82)

Šodien	*Bille*	*ar*	*vecomāti*
täna	Bille	koos	vanaema:INS.F
ir	*gājušas*		*ilgi.*
olema.PRS.3	kõndima:PTCP.PST.F		kaua

'Täna on Bille koos vanaemaga pikalt kõndinud'

Läti perfekti ja pluskvamperfekti kasutamist on peetud üsna sarnaseks eesti keelega. Seetõttu võib oletada, et kontaktalal on

täis- ja enneminevikku kasutus enam-vähem samasugune kui eesti keeles üldiselt või pisut kõrgem.

Soome, vadja ja isuri keel. Läänemeresoome keeltes moodustakse täis- ja enneminevik ühtmoodi *olema*-verbist ja mineviku partitsiibist, nii on see ka lähimates läänemeresoome kontaktkeeltes – vadja, isuri ja soome keeles. Isuri keeles on mineviku partitsiibil spetsiaalne mitmusevorm sarnaselt soome keelega (Laanest 1986: 146), ja eesti kirde- ja rannamurdega (Must 1987: 279), nt isuri: *mees oli hänen lagand* ‘mees oli ta maha jätnud’, *ollid ottaned* ‘nad olid võtnud’ (Laanest 1986: 132); Jõelähtme: *naised olite kilkaned ja kisendaned* ‘naised olid kilganud ja kisendanud’.

Vadja keele kohta on väidetud, et seal kasutatakse liitaegu siiski suhteliselt harva, selle asemel domineerib lihtminevik. (Ikola 1960) Kuigi selle kohta täpsed andmed puuduvad, võib seda märgata ka eesti murrete korpusesse lisatud vadja tekstidest.

Soome keele kohta on Ikola väitnud, et ajasüsteemi (sh täis- ja enneminevik) kasutusfunktsioonide väljakujunemisele vanemas kirjakeeles on mõju avaldanud rootsi keel. (Ikola 1960) Samas on Piibli tõlgete uurimisel selgunud, et esimestes soome keelde tõlgitud Uue Testmendi tekstides (1776, langeb suuresti kokku Agricola tõlkega 1545) esineb perfekti oluliselt harvem kui rootsi keeles ning ka perfekti kasutusalad erinevad tugevalt rootsi perfektist; rootsi omakorda esindab pigem tüpoloogiliselt “tavalist” perfektikasutust. (Dahl 2014)

Kuivõrd nii vadja, isuri kui soome keeles on täis- ja enneminevikuvormid sarnased eesti keelega, võib oletada, et kontaktid nende keeltega ei mõjuta oluliselt täis- ja enneminevikku kasutust kontaktalal.

4. Liitaegade kasutussagedus eesti murretes

4.1. Materjal ja meetod

Käesolev uurimus toetub eesti murrete korpuse sagedusandmetele. Sageduse roll ja mõju keelenähtuste kujunemisele ja muutumisele on viimastel kümnenditel uuritud üsna palju (vt nt (Arppe jt 2010, Divjak & Gries 2012, Gries & Divjak 2012). Sageduse olulisust keelesüsteemi kirjeldamisel on rõhutanud kasutuspõhised keelekäsitlused (Barlow & Kemmer 2000, Bybee 2010) ja on leitud, et sageduse mõjud ilmnevad keelesüsteemi igal tasandil (Bod, Hay & Jannedy 2003). Sagedusandmete olulisust on rõhutatud ka keele varieerumise ja muutumise kontekstis (Bod, Hay & Jannedy 2003: 3) ja ka murdesüntaksialastes töödes: süntaktilist varieerumist on üldiselt peetud nähtuseks, mille puhul me ei saa sageli teha selgeid kategoriaalseid eristusi (nähtus x esineb, y mitte), vaid pigem eristada tüüpilist ebatüüpilisest sageduse põhjal (Kortmann 2010). On leitud, et tekstisagedused peegeldavad keeletaju paremini kui traditsiooniliselt dialektoloogias kasutatavad atlasandmestikud (Szmrecsanyi 2013: 4). Samuti on sageduse olulisust rõhutatud seoses keelekontaktidega: tihti osutab just sagedus, et mingi nähtus on piirkondlikult tingitud, ja kuigi nähtust võib esineda laiemalt, on ta väljaspool vaadeldavat kontaktide ala oluliselt väiksema kasutussagedusega (vt Koptjevskaja-Tamm ja Wälchli 2001: 627).

Artiklis vaatleme täis- ja enneminevikku kasutussagedust eesti murrete korpuse tekstides ning asetame need keelekontaktide valgusse: vaatleme, kas erinevused sagedusandmetes võivad olla seotud lokaalsete keelekontaktidega.

Eesti murrete korpus koosneb põhiosas 1960–1970ndatel salvestatud suulistel murdeintervjuudel. Informantideks on olnud peamiselt vanemad inimesed, kelle keelt on hinnatud kui vanapärast murdekeelt. Uurimismaterjal on kogutud eesti murrete korpuse morfoloogiliselt märgendatud osast. Materjali kogumise hetkel (01.10.2014) sisaldas mofoloogiliselt märgendatud korpus 834 311 sõna.

Andmestik on kogutud automaatselt statistikaprogrammi R skriptidega (R Development Core Team 2013). Materjal on välja otsitud *olema*-verbi lemma järgi, mille jaoks oleme arvestanud konteksti seitse sõna vasakule ja paremale. Lisaks on otsingu käigus ära märgistatud, kas selles kontekstiaknas esineb *nud*-partitsiibi vormis verbe. Sellistele kriteeriumitele vastas korpuses 13 385 kontekstiüksust, mille vaatasime üle käsitsi ning eemaldasime materjalist kõik juhtumid, mis polnud mineviku liitajad. Kontrolli järel jäi materjali alles 6242 täis- või enneminevikku sisaldavat lausungit.

Kuna murdekorpuses ei ole tekste kõigist Eesti kihelkondadest, on materjal lünklik. Kaardil 2 oleme esitanud kihelkonnad, kust on käesolevasse analüüsi materjali kaasatud. Tumedamad alad osutavad aladele, kust on rohkem materjali, heledamad alad nendele piirkondadele, kust on vähem materjali. Valged alad tähistavad kihelkondi, mis pole korpuses esindatud.

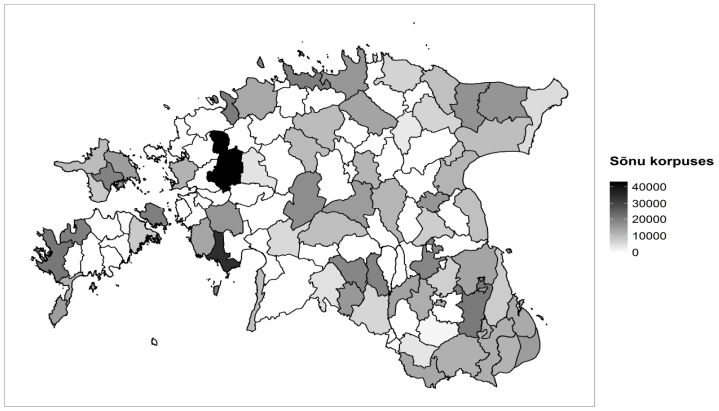

Kaart 2. Kihelkonnad, kust materjal on kaasatud[3].

[3] Kaartidel on erinevalt traditsioonilisest murrakute jaotusest (mis põhinevad kihelkondadel) eristatud Seto murrakud: Põhja-Seto, Ida-Seto ja Lääne-Seto.

Käesolevas uurimuses vaatleme *olema*-verbi ja *nud*-partitsiibi ühendite kasutussagedust. Me ei ole eristanud kõneviise ning ajavorme (täis- või enneminevik). Samuti ei ole me eristanud täis- ja ennemineviku erinevaid funktsioone. Eraldi oleme siiski vaadelnud jaatust-eitust (vt p. 5).

Oleme andmeid analüüsinud kolmel tasandil: murrete, kihelkondade ja külade kaupa. Kuna murded on korpuses erineval määral esindatud, s.t mõnest murdest on rohkem ja teisest vähem sõnu, siis selleks, et sellist materjali ebaühtlust tasandada ning andmed omavahel võrreldavaks teha, on sagedusandmed normaliseeritud. On tõenäolisem, et 100 000 sõna puhul tuleb uuritavat konstruktsiooni sagedamini esile kui 50 000-sõnalisest algmaterjalist. Normaliseerimine aitab selliseid kõikumisi ühtlustada. Esimeses kahes analüüsis oleme andmed normaliseerinud korpuse keskmise suuruse põhjal.

4.2. Tulemused
4.2.1. Murded

Esmalt vaatame liitaegade kasutust murde tasandil. Tabel 1 esitab uuritud konstruktsioonide absoluut- ja normaliseeritud sagedused. Selles analüüsis on konstruktsiooni esinemissagedused summeeritud ühe murde piires, s.t kokku on loetud kõik esinemiskorrad kihelkondades, mis kuuluvad vastavasse murdealasse. Kuna materjali hulk eri murretest oli erinev, on korpuste võrdlemiseks sagedused normaliseeritud (alam)korpuse keskmise suuruse põhjal. Normaliseeritud sagedused seega osutavad, milline oleks liitaegade kasutussagedus, kui kõigist murretest oleks analüüsi kaasatud võrdsel määral teksti.

Nii tabeli kui ka kaardi põhjal näeme, et eriti kõrge on liitaegade kasutussagedus saarte ja Mulgi murdes, samas kui Seto murdes on see kõigi teiste murrete võrdluses üsna madal. Sagedus on madal ka kirdemurdes.

Murre	Sõnade arv alamkorpuses	Absoluutne sagedus	Normaliseeritud sagedus
IDA	45280	339	625
KESK	130086	860	552
KIRDE	47660	193	338
LÄÄNE	154400	1157	625
MULGI	63516	617	810
RANNA	51667	316	510
SAARTE	166898	1723	861
SETO	39175	123	262
TARTU	65591	428	544
VÕRU	70038	486	579

Tabel 1. Liitaegade kasutuse absoluutne ja normaliseerutud sagedus murrete kaupa.

Kaart 3 esitab sama andmestiku ruumilisena. Tumedamad alad tähistavad kõrgemat sagedust ning heledamad madalamat sagedust.

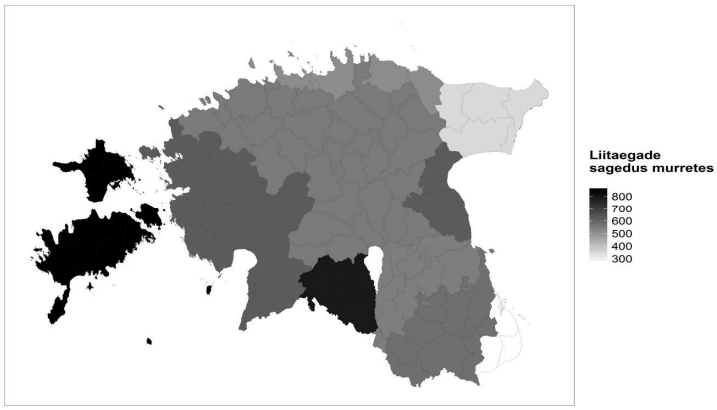

Kaart 3. Liitaegade kasutussagedus murretes.

4.2.2. Kihelkonnad

Selles analüüsis liigume väiksema üldistustasandi poole ning vaatame *olema* ja *nud*-ühendite esinemissagedusi kihelkondade kaupa. Ühtsema pildi saamist takistab murdekorpuse materjali lünklikkus, nimelt pole korpuses lindistusi kõigist kihelkondadest ning seetõttu tekivad kaardil n-ö valged alad, mis viitavad sellele, et vastavast kihelkonnast pole materjali või on selles kihelkonnas vaadeldava konstruktsiooni sagedus väga madal. (Vt ka kaarti 2).

Järgnevalt vaatamegi normaliseeritud sagedusi, kuid sel korral oleme normaliseerinud kihelkondade keskmise sõnade arvu põhjal. Kaardil 4 ei näe me väga selgelt eristuvaid suuremaid alasid, kuid sarnaselt murrete kaardiga on siingi konstruktsiooni kõrgem esinemissagedus saartel, eriti Hiiumaa lääne- ja Saaremaa edelaosas. Teistel aladel on liitaegade kasutussagedus kõrgem Karksi kihelkonnas Mulgi murde alal ning Urvastes, mis kuulub Võru murde piirkonda.

Kaart 4. Liitaegade kasutussagedus kihelkondade kaupa.

4.2.3. Külad

Edasi analüüsisime materjali küla tasandil, kuid nüüd ei kasuta me enam normaliseeritud sagedusi ja sageduskaarte, vaid esitame materjali kontuurkaardil. Kaart 5 esitab pildi uuritavate andmete geograafilisest jaotumisest küla tasandil. Rohkem jooni on koondatud piirkonda, kus konstruktsiooni sagedus on kõrgem, samuti illustreerivad sagedust värvid: mida punasem on ala, seda rohkem on selles piirkonnas meie materjalis andmepunkte ehk liitajavormide kasutusjuhtumeid. Kaardilt näeme, et näiteks Saaremaa edelaosas on liitaegade kasutus väga kõrge ning Saare- ja Hiiumaalt levib nende kasutus üsna ühtlaselt ida poole. Teine suurem tuumala moodustub Mulgi murde aladel Karksi kihelkonna küladest, kus on samuti kõrge liitaegade kasutussagedus, ja levib sealt ida poole.

Kaart 5. Külade kontuurkaart.

4.2.4. Keelekontaktid ja liitaegade kasutus: kokkuvõte

Kolme kaardi andmeid kokku pannes võime näha, et erinevused liitaegade kasutussageduses on vähemalt osaliselt selgitatavad kontaktkeelte mõjuga. Liitaegade suhteline kasutussagedus on kõrgem aladel, kus kontaktid rootsi keelega on olnud tugevamad ja pikaajalisemad. Üheks selliseks alaks on saarte murre üldiselt, eriti aga Saaremaal Sõrve säärel ning Hiiumaa lääneosas. Kihelkondade kaardil (kaart 4) näeme, et tervel Hiiumaal on liitaegade kasutussagedus küllalt kõrge, ent eriti tuleb esile Reigi kihelkond, kus on olnud ulatuslik rootsi asustus. Ka läänemurde alal on võrdlemisi kõrget kasutussagedust võimalik selgitada rootsi keele mõjuga, ehkki pikaajalise rootsi asustusega alasid ei ole analüüsi kaasatud. Kontuurkaardil (kaart 5) tõusevad kergelt esile ka Harju-Madise ja Keila kihelkonna külad, mis on samuti olnud rootsi keele kontaktalad.

Üllataval kombel tõuseb materjalist väga tugevalt esile Mulgi murre kui kõrge liitaegade kasutussagedusega piirkond. Kaartidel 4 ja 5 näeme, et eriti kõrge on liitaegade kasutussagedus Karksi kihelkonnas. Kas põhjuseks võib pidada läti keele mõju, pole päris selge – muul kontaktalal liitaegade sagedus nii selgelt esile ei tule. Siiski on sagedus suhteliselt kõrge ka Hallistes, Rõngus ja Urvastes, seega pole küsimus vaid ühes kihelkonnas (vt kaarte 4 ja 5). Seetõttu võib oletada, et liitaegade kasutussagedust on soodustanud kontaktid läti keelega, kus analoogiline konstruktsioon on olemas.

Kaks piirkonda tõusevad teiste hulgast esile kui eriti madala liitaegade kasutussagedusega piirkonnad: seto murre ja kirdeehk Alutaguse murre. Seto puhul on madal kasutussagedus seletatav pikaajaliste kontaktidega vene keelega, kus vastavaid ajavorme ei ole. Teisel vene keele kontaktalal – idamurdes – aga kasutatakse liitajavorme suhteliselt sageli (kaart 3). Kuna kontaktid vene keelega on idamurdes hilisemad ning piiratumad, võib see olla põhjuseks, miks selles piirkonnas vene keele mõju liitaegade kasutussageduses ei peegeldu.

Kirdemurret iseloomustasime kui kontaktala ühelt poolt vene keelega (eriti Iisaku kihelkonnas, vt Must 1965), teisalt kui kontaktala teiste läänemeresoome keeltega (vadja, isuri, soome). Liitaegade kasutussagedus kirdemurdes on suhteliselt väike, ent raske on hinnata, kas see on põhjustatud kontaktkeeltest või millestki muust, sest samal viisil moodustatud liitajavormid on neis läänemeresoome keeltes olemas. Samas on idapoolsemate läänemeresoome keelte kohta väidetud, et liitaegu kasutatakse seal suhteliselt vähe. (Ikola 1960) Võimalik, et siin on tegu kaudse vene mõjuga, mida on vahendanud idapoolsed läänemeresoome keeled. (Seda on muude nähtuste puhul maininud Must 2000: 577.)

Seega võib öelda, et keelekontaktid on ilmselt mõjutanud liitaegade kasutussagedust eesti murretes, seda eriti selgelt saarte murde alal. Teiselt poolt ei tohi unustada, et keelelised, eriti süntaktilised nähtused ei ole üldiselt selgepiirilised ja seotud väikeste aladega; nende kasutus on kujunenud pika aja jooksul ning selle käigus on nii kontaktide olemus kui intensiivsus võinud korduvalt muutuda. Seepärast ei saa väikese ala keelelisi kontakte siduda konkreetse keelenähtusega päris üksüheselt; olulisem on kasutussageduse tõus mingis piirkonnas laiemalt (murde tasandil). Samuti ei ole praeguses analüüsis arvesse võetud pikaaegset saksa keele mõju, mis on võinud samamoodi soodustada liitaegade kasutust, ent kuna meil ei ole andmeid selle kohta, millises piirkonnas saksa mõju võib olla suurem või väiksem kui mujal, ei ole sellega praegu arvestatud.

Lokaalsete keelekontaktide puhul loeb kahtlemata ka kontaktide vanus ja intensiivsus. Pidevad kontaktid rootsi keelega on Eesti rannikul olnud püsivad alates 12. sajandist (või varemgi), saartel 14.–15. sajandist (Sedrik 1999), samuti on teada intensiivsed ülemerekontaktid juba varasemastki ajast. Liitaegade kasutussageduse tõus saartel ja Lääne-Eestis on seega pikaajaliste kontaktide tulemus. Ka kontaktid vene keelega on Seto alal pikaajalised, ent näiteks Peipsi-äärses idamurde alasse jäävas piirkonnas oluliselt lühemaajalised. Võimalik, et see selgitab, miks liitaegu neis kahes piirkonnas nii erineval määral esineb. Teine

võimalik selgitus aga ühendab Seto murde pigem kirdemurdega – võimalik, et mõlemad alad on olnud hoopis vähem mõjutatud saksa keelest kui teised Eesti piirkonnad.

5. Mis on sageduse tõusu taga?

Kasutussageduse üldine tõus mingis kindlas piirkonnas võib olla seotud ka teatud kasutusviisiga, mis selles piirkonnas domineerib. Käesolevas materjalis tõusis sageduse põhjal esile kaks piirkonda: Mulgi murre (eriti Karksi) ja saarte murre. Mõlemas piirkonnas on kasutussagedus seotud perfekti erinevate kasutusviisidega.

Karksi tekstides on silmatorkavalt palju kvotatiivses funktsioonis kasutatud perfekti ja pluskvamperfekti (6), mis väljendavad evidentsiaalsust (teate vahendatust) ning on iseloomulikud eelkõige vahendatud narratiivsele tekstile.

(6) *miu vanaemä **olli elänu** (.) vanast `Püügle Savimäel ja (.) **olli asuten** `sõnna `endel (.) maja tetä ja (...) miu vanaesä ollu `Püügle `mõisa `tistläär sõss olli ant tall sõnna (.) maja (.) ehitemisess väikke ase ja maad ka manu (...) selle palgass et ta ss `mõisa kolm `päevä `mõisa `tistläär olli (...) ja siss (.) miis käünü `mõisan ikki tühün ja sõss naine **ol' lännu** jälle (.) vanaesä kodu lina `kakme (...)* (Karksi)

Kvotatiivse kasutuse rohkus võib olla seotud sellega, et murdekorpuses on Karksi kihelkonna tekstide hulka sattunud keskmisest enam narratiivseid tekste (muistendid, pärimused); lisaks on Karksi materjalis kaks P. Ariste poolt 1938. a tehtud salvestust, kus on samuti peamiselt narratiivsed tekstid. Seetõttu võib kasutussageduse tõus olla seotud narratiivsete tekstide rohkusega ning narratiivide rohkus motiveerib kvotatiivse perfekti ja pluskvamperfekti kasutussageduse kasvu. Kuna perfekti ja pluskvamperfekti eri funktsioone ei ole uurimuses eristatud, ei ole siiski paraku võimalik arvuliselt välja tuua, kas Karksis (või Mulgis laiemalt) on liitaegade kasutamine kvotatiivses funktsioonis sagedasem kui mujal. Kvotatiivset perfekti ja pluskvam-

perfekti leidub ka mujal; samuti on kogu Eesti alal levinud (finitiseerunud) *nud*-partitisiibi kasutamine samas funktsioonis, s.t evidentsiaalses kasutuses (7). Seega ei seleta kvotatiivse kasutuse rohkus siiski lõpuni täis- ja enneminevikku kasutussagedust Mulgi (eriti Karksi) tekstides, sest samas funktsioonis on kasutusel ka *nud*-partitsiip üksi; seda nii eesti murretes kui kontaktkeeles läti keeles (Muižniece, Metslang & Pajusalu 1999).

(7) *ja **tulnus** = sõss haina ruga (.) lävest `sisse ja **`astno** sinnäq sängü `ette ja **ütelnü** et (...) kule Jaań et (.) säidse miist ommaq Erästvere vallahh kess ommaq (...) `tahtnuva sedä raha `kaśti `väľlä `võttaq eij = olek = `kiäki saanuq* (Põlva)

Saarte murdes torkab materjalis silma eitavate lausete rohkus liitajavormi sisaldavate lausete hulgas (8–10).

(8) *`uoatta kui (...) moo (.) isa `surri nuoorelt ää (.) naad elasid neli `oastad kuoos (...) `rohkem **naad põle elan** (.)* (Muhu)

(9) *aga rahvas oln `ikka `jõrmu täüs ja **põlõ** **`toehtn** `mitte `uatama `tulla (.)* (Kihnu)

(10) *vanasti `tehti veel (.) **polegid** `nööpisi **olnd** (...) ri- e lönnast `tehti nööbid* (Reigi)

Kui vaadelda jaatavate ja eitavate lausete hulka materjalis (tabel 2 ja joonis 1), näeme, et saarte murdes on märgatavalt enam eitavaid lauseid *olema* ja *nud*-ühendite hulgas (47%) kui teistes murretes. Eitavate lausete hulk on mõnevõrra suurem ka läänemurdes (27%). Võrreldes muude murretega on eitavate liitajavormide osakaal madalam Seto (11%) ja kirdemurdes (14%). Seega on saarte murdes eitavate lausete osakaal liitaegade kasutuses suurem kui mujal; sama tendents on vähemal määral esil ka läänemurdes. Suurem liitaegade kasutussagedus saarte ja läänemurdes on niisiis vähemalt osaliselt seotud nende suurenenud kasutusega eituses.

Murre	Jaatav	Eitav	Eitus (%)
IDA	266	73	21,53
KESK	676	184	21,4
KIRDE	166	27	13,99
LÄÄNE	838	319	27,57
MULGI	516	101	16,37
RANNA	257	59	18,67
SAARTE	912	811	47,07
SETO	109	14	11,38
TARTU	334	94	21,96
VÕRU	397	89	18,31

Tabel 2. Eitavate lausete osakaal liitaegade kasutuses.

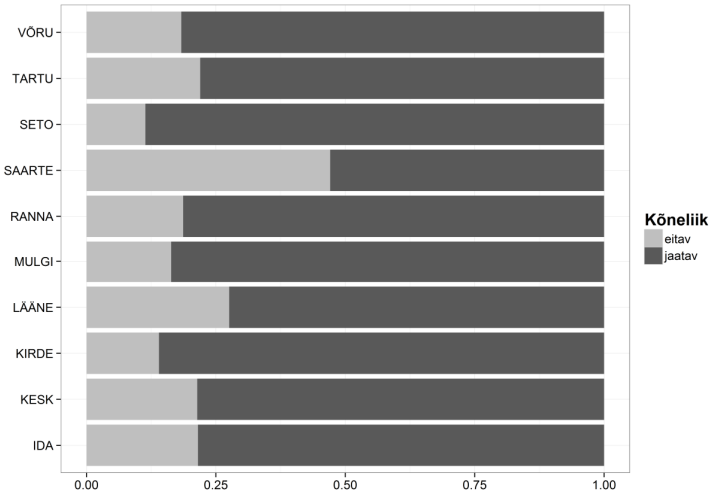

Joonis 1. Jaatuse ja eituse osakaal liitajavormides.

Pole selge, miks kasutatakse saarte murdes ja läänemurdes eitavates lausetes liitaegu sagedamini kui mujal, kas selle taga on samuti keelekontaktidest tingitud kasutusviisi laienemine või keelesisene areng. Selget paralleeli peamisest kontaktkeelest – rootsi keelest – käesoleva artikli autorid ei ole leidnud. Küll aga võib märgata, et valdav enamus saarte murde eitavatest liitaegadest on moodustatud eitussõna *pole* abil (nagu näidetes 8–10): 811st eitavast lausest oli eitus moodustatud *pole*-ga 703 juhul (87%), läänemurdes 319st lausest 123 juhul (39%). Ka E. Koit on eitussõna *pole* pidanud saarte murdes väga produktiivseks eitussõnaks (Koit 1963). Seega võib oletada, et saarte murdes on *pole* + *nud*-partitsiibi ühend kinnistunud eituskonstruktsiooni nii, et seda kasutatakse üldiselt minevikuajale viidates, seega ka kontekstides, kus muidu kasutatakse lihtminevikku. Lihtmineviku eitusvormina on saarte murdes kirjeldatud eitussõna *es* ja konnegatiivse verbivormi ühendina (*es ole*), ent see moodustusmall on mingil määral taandunud (Hiiumaalt pea täielikult, Koit 1963) ning selle asemel kasutatakse ka üldisi põhjaeesti *ei* + *nud*-partitsiibi ühendeid (Lonn & Niit 2002). Võimalik, et muutused ajasüsteemi eitavate vormide moodustamisel on kaasa toonud ka *pole* + *nud*-ühendi kasutusala laienemise üldiseks mineviku eitusvormiks ning osalt selle tõttu on sagenenud liitajavormide kasutus saarte murdes.

6. Kokkuvõte

Täis- ja enneminevik kui naaberkeelte mõjul tekkinud ajakategooriad on olemas kõigis eesti murretes, ent nende kasutussageduses on suuri erinevusi. Kõrge liitaegade kasutussagedusega paistavad silma saarte murde ala ning Mulgi murde ala (eriti Karksi kihelkonna tekstid), madala sagedusega aga Seto murde ala ning kirde- ehk Alutaguse murre. Need alad on olnud ka intensiivsete lokaalsete keelekontaktide alad: saarte murde peamiseks kontaktkeeleks on olnud pikka aega rootsi keel, Mulgi alal läti keel, Seto alal vene keel ning kirdemurde alal osalt vene

keel, osalt teised läänemeresoome keeled. Seega vähemalt osaliselt peegelduvad sagedusandmetes ka kontaktkeelte mõjud. Samas on kõrge kasutussagedusega piirkondade tekstidest näha, et saarte murdes tuleneb osa kasutussagedusest eitavatest lausetest, kus *pole* on kinnistunud eitussõnana ning täisminevikku kasutatakse eituses lihtmineviku asemel. Karksis võib aga täheldada sagedast kvotatiivse perfekti ja pluskvamperfekti kasutust, mis võib olla seotud ka hoopis narratiivsete tekstide rohkusega uurimismaterjalis.

Lühendid

COP	koopula
DEF	definiitne
F	naissugu
GEN	genitiiv
INS	instrumentaal
M	meessugu
PFV	perfektiivne
PL	mitmus
PRS	olevik
PST	minevik
PTCP	partitsiip
SG	ainsus
SUP	supiin

Kirjandus

Alvre, Paul 2000: Kirderannikumurde ja vadja keele ühisjooni. – Jüri Viikberg (toim.), *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*, 1–13. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Ariste, Paul 1956: Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – H. Moora (toim.), *Eesti rahva etnilisest ajaloost*, 5–23. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Ariste, Paul 1962: Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakuis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* VIII, 11–18.

Arppe, Antti, Gaëtanelle Gilquin, Dylan Glynn, Martin Hilpert ja Arne Zeschel 2010: Cognitive Corpus Linguistics: five points of debate on current theory and methodology. – *Corpora* 5(1), 1–27.

Barlow, Michael & Suzanne Kemmer 2000: *Usage-based models of language*. CSLI publications Stanford.

Bod, Rens, Jennifer Hay ja Stefanie Jannedy 2003: Introduction. – Bod, Rens, Jennifer Hay ja Stefanie Jannedy (toim.) *Probabilistic linguistics*, 1–10. Cambridge/ Massachusetts/London: MIT Press.

Bybee, Joan 2010: *Language, usage and cognition*. Cambridge University Press.

Comrie, Bernard 1976: *Aspect: An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge/London/New York/Melbourne: Cambridge University Press.

Dahl, Östen 1995: The Tense System of Swedish. – Rolf Thieroff (toim.), *Tense Systems in European Languages II*, 59–68. De Gruyter.

Dahl, Östen 2014: The perfect map: Investigating the cross-linguistic distribution of TAME categories in a parallel corpus. – Benedikt Szmrecsanyi ja Bernhard Wälchli (toim.), *Aggregating Dialectology, Typology, and Register Analysis*, 268–289. Berlin, Boston: De Gruyter.

Dahl, Östen ja Maria Koptjevskaja-Tamm (toim.) 2001: *Circum-Baltic Languages: Typology and Contact*. Volume 1: Past and Present, Volume 2: Grammar and typology. (Studies in Language Companion Series 54-55). John Benjamins Publishing Company.

Divjak, Dagmar ja Stefan Th. Gries (toim.) 2012: *Frequency effects in language representation*. Walter de Gruyter.

Erelt, Mati 2013: *Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Öeldis*. (Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprindid 4). Tartu.

Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael ja Silvi Vare 1995: *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Gries, Stefan Th. ja Dagmar Divjak (toim.) 2012: *Frequency effects in language learning and processing*. Walter de Gruyter.

Haspelmath, Martin 2001: The European Linguistic Area: Standard Average European. – Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher ja Wolfgang Raible (toim.), *Language Typology and Language Universals/Sprachtypologie und sprachliche Universalien/La Typologie des langues et les universaux linguistiques: An International Handbook/Ein internationales Handbuch/Manuel international,* 1492–1510. Berlin, Germany: de Gruyter.

Heine, Bernd ja Tanja Kuteva 2006: *The Changing Languages of Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Ikola, Osmo 1960: Perfektin ja pluskvamperfektin synnystä. – *Virittäjä*, 364–368.

Juhkam, Evi 1983: Rootsipärane objekt eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus* 3, 122–125.

Juhkam, Evi 1992: Eestirootslastest. – *Keel ja Kirjandus* 7, 394–402.

Juhkam, Evi 1998: *Eesti-rootsi murdekontaktid*. Käsikirjaline magistritöö Tallinna Ülikoolis.

Juhkam, Evi 2009: Eestirootsi refleksiivverbi mõjust eesti murrete verbikasutusele. – Marja Kallasmaa & Vilja Oja (toim.), *Kodu keel ja keele kodu. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009*, 57–69. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Juhkam, Evi 2012: *Harju-Madise murrak*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kalnača, Andra 2015: *A Typological Perspective on Latvian Grammar*. de Gruyter Mouton.

Kask, Arnold 1984: *Eesti murded ja kirjakeel*. Tallinn: Valgus.

Kehayov, Petar, Liina Lindström ja Ellen Niit 2011: Imperative in interrogatives in Estonian (Kihnu), Latvian and Livonian. – *Linguistica Uralica* 2, 81–93.

Klaas-Lang, Birute ja Miina Norvik 2014: Balti areaali tüpoloogilisi sarnasusi morfosüntaksi valdkonnas. – *Keel ja Kirjandus* 8-9, 590–608.

Koit, Enn 1963: Eitus saarte murdes. – *Nonaginta: Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963*, 136–147. (Emakeele Seltsi toimetised 6). Tallinn.

Koptjevskaja-Tamm, Maria ja Bernhard Wälchli 2001: The Circum-Baltic Languages: An Areal-Typological Approach. – Östen Dahl ja Maria Koptjevskaja-Tamm (toim.), *Circum-Baltic Languages: Typology and Contact, Volume 2: Grammar and Typology*, 615–750. (Studies in Language Companion Series 55). Amsterdam, Netherlands: Benjamins.

Kortmann, Bernd 2010: Areal variation in syntax. – Peter Auer ja Jürgen E. Schmidt (toim.), *Language and Space: An International Handbook of Linguistic Variation. Theories and Methods*, 837–864. Berlin/New York: De Gruyter.

Laakso, Johanna 2001: The Finnic languages. – Östen Dahl ja Maria Koptjevskaja-Tamm (toim.), *Circum-Baltic Languages*, vol. I: Past and Present, 179–212. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Laanest, Arvo 1975: *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Laanest, Arvo 1986: *Isuri keele ajalooline foneetika ja morfoloogia*. Tallinn: Valgus.

Larsson, Ida 2009: *Participles in time. The Development of the Perfect Tense in Swedish*. (Nordistica Gothoburgensia 29). Göteborg: Göteborgs Universitet.

Lindström, Liina, ilmumas: Seto lause põhijooned. – Karl Pajusalu, Sulev Iva, Andreas Kalkun ja Ergo-Hart Västrik

(toim.), *Setomaa III: Keel, folkloor ja tänapäeva kultuur*. Seto Instituut.

Lindström, Liina, Kristel Uiboaed ja Virve-Anneli Vihman 2014: Varieerumine *tarvis-/vaja*-konstruktsioonides keelekontaktide valguses. – *Keel ja Kirjandus* 8-9, 609–630.

Lonn, Varje ja Ellen Niit 2002: *Saarte murde tekstid*. (Eesti murded VII). Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Metslang, Helle 1993: Verbitarind ajatähendust väljendamas. – *Virittäjä* 2, 203–221.

Metslang, Helle 1997: On the use of the Estonian past tense forms through the last one hundred years. – Mati Erelt (toim.), *Estonian: typological studies II*, 98–145. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 8). Tartu.

Metslang, Helle 2009: Estonian grammar between Finnic and SAE: some comparisons. *STUF: Sprachtypologie und Universalienforschung* 62 (1-2). 49.

Muižniece, Liena, Helle Metslang ja Karl Pajusalu 1999: Past participle finitization in Estonian and Latvian. – Mati Erelt (toim.), *Estonian: typological studies III*, 128–157. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 11). Tartu.

Must, Mari 1965: Vene-eesti kakskeelsus Kirde-Eestis. – H. Moora ja L. Jaanits (toim.), *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost*, 107–131. Tallinn: Eesti Raamat.

Must, Mari 1987: *Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade*. Tallinn: Valgus, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Must, Mari 2000: *Vene laensõnad eesti murretes*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Norvik, Piret 2000: Kirderannikumurde sõnavaralisi suhteid. – Jüri Viikberg (toim.), *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*, 184–201. (Eesti Keele Instituudi toimetised 7). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pajusalu, Karl 1999: Lõunaeesti murdekeskused ja -perifeeriad. – Karl Pajusalu ja Tõnu Tender (toim.), *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad*, 65–79. (Võro Instituudi toimõtiseq 6). Võro.

Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009: *Eesti murded ja kohanimed*. 2., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Pall, Valdek 1982: Idamurde vahekorrast naabermurretega ja vadja keelega. – *Keel ja Kirjandus* 5, 246–251.

R Development Core Team 2013: R: A Language and Environment for Statistical Computing. R Foundation for Statistical Computing. http://www.R-project.org/.

Sedrik, Meeli 1999: Hiiu murraku kontaktidest eestirootsi murretega. Taustast. – Karl Pajusalu ja Tõnu Tender (toim.), *Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad*, 140–151. (Võro Instituudi toimõtisõq 6). Võro.

Serebrennikov, B.A. 1959: Pluskvamperfekti ja perfekti päritolu probleemist läänemeresoome keeltes. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* IV (1958), 249–255.

Seržant, Ilja A. 2012: The so-called possessive perfect in North Russian and the Circum-Baltic area. A diachronic and areal account. – *Lingua*, 356–385.

Seržant, Ilja A. 2015: The Independent Partitive as an Eastern Circum-Baltic isogloss. – *Journal of Language Contact* 8, 341–418.

Suhonen, Seppo 2000: Kirderannikumurde suhted naaberkeeltega. – Jüri Viikberg (toim.), *Inter dialectos nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*, 362–374. (Eesti Keele Instituudi Toimetised 7). Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Szmrecsanyi, Benedikt 2013: *Grammatical variation in British English dialects: a study in corpus-based dialectometry*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tommola, Hannu 2000: On the perfect in North Slavic. – Östen Dahl (toim.), *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, 441–478. (Empirical Approaches to Language Typology 20). Berlin: De Gruyter.

Uiboaed, Kristel 2010: Ühendverbid eesti murretes. – *Keel ja Kirjandus* 1, 17–36.

Uiboaed, Kristel 2013: *Verbiühendid eesti murretes*. (Dissertationes philologiae estonicae universitatis tartuensis 34). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Uiboaed, Kristel, Cornelius Hasselblatt, Liina Lindström, Kadri Muischnek ja John Nerbonne 2013: Variation of verbal constructions in Estonian dialects. – *Literary & Linguistic Computing* 1, 42–62.

Univere, Aili 1988: Idamurre. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 32 (1986), 59–93.

Vaba, Lembit 1997: *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*. Tallinn-Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

Vaba, Lembit 2011: Kuidas läti-eesti keelekontakt on mõjutanud eesti murdekeele grammatikat ja sõnamoodustust. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 56 (2010), 204–246.

Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik, Mirjam Ruutma, Kristel Uiboaed: Minevigu liitaigõ pruukmisõst eesti murdin kiili kokkoputmisõ valgusõn

Kirotusõn kaias eesti keele minevigu liitaigõ – täüs- ja inneminevigu – pruukmissagõhust eesti murdidõ korpusõ morfoloogilidsõlt märgendedüisi tekste perrä. Uurminõ põ‘handus 6242 *olõma* ja *nuq*-kesksõnaga tettül minevigu liitaomoodul. Sagõhusteedüst kaias kolmõn liinin – murdõ, murragu (kihlkunna) ja külä perrä. Sagõhusõ perrä tulõ vällä, et saari ja Mulgi murdõn pruugitas keskmädsest hulga inämb minevigu liitaigõ; a Alutaguse ehk põ‘hahummogumurdõn ja Seto keelen hulga veidemb ku muial. Esiqsugutsilõ pruukmissagõhuisilõ otsitas seletüisi kiili kokkoputmiisist, minkast tähtsämbäq omma kokkoputmisõq roodsi, vinne ja läti keelega, a ka õdagumeresoomõ kiiliga (va‘a, soomõ, ingerikaŕala). Roodsi keele mõotusõst või ollaq tegünüq pruukmissagõhusõ nõsõminõ saari murdõn ja kuigivõrd ka õdagumurdõn. Läti kiil või ollaq mõotanuq suurõmbat pruukmissagõhust Mulgimaal. Vinne kiil om olnuq rohkõmb pruuk-

missagõhusõ vähändäjä mõoga Setomaal ja põĥahummogumurdõ (Alutaguse) maiõ pääl. Pruukmissagõhusõ nõsõmisõ takan või ollaq ka määnegi kimmäs pruukmisviis: Mulgin (esiqeränis Karksin) om matõrjaali hulgan palľo jutustavat teksti ni liitaigõ sakõ tarvitaminõ om köüdet kaudõdsõ tähendüse edesiandmisõga; saari murdõn tulõ vällä eitüslausidõ suur osakaal minevigu liitaigõ pruugin.

Tähüssõnaq: täüsminnevaig, inneminnevaig, eesti murdõq, sagõhus, korpusõ perrä murdõuurminõ, keelekontaktiq

Märksõnad: perfekt, pluskvamperfekt, eesti murded, sagedus, korpuspõhine murdeuurimine, keelekontaktid

Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik, Mirjam Ruutma, Kristel Uiboaed: The use of the compound past tenses in Estonian dialects in the light of language contacts

The article examines the usage frequencies of a contact-induced phenomenon in Estonian, namely the compound past tenses (perfect and pluperfect) using dialectal data from the morphologically annotated part of the Corpus of Estonian Dialects. The analysis is based on 6242 occurrences of the compound tense constructions with the finite verb *olema* 'to be' and *nud*-participle. Frequency data is analysed on three levels: by dialects, by parishes and by villages. Frequencies reveal that the speakers of Insular and Mulgi dialects use considerably more compound past tenses than those of other Estonian dialects; Northeastern and Seto dialects, in turn, exhibit a dispreference for the compound tenses. The differences in usage frequency are examined in the light of local language contacts, the most important of which are Swedish, Russian and Latvian. Contacts with Swedish have probably increased the use of compound tenses in Insular dialect and partly also in Western dialect; Latvian has done the same in the Mulgi dialect region. Russian,

however, has had a decreasing effect, especially in the Seto dialect area. Frequencies also reflect the prevalence of a certain function of the compound tenses in some region: in Mulgi (especially in Karksi) dialect, the abundant use of the quotative perfect in narrative texts can be observed; Insular dialect stands out with proportionally greater-than-average amount of past negated clauses. Both are extended functions of the compound past tenses, which have affected the usage frequency in specific areas.

Keywords: perfect, pluperfect, Estonian dialects, frequency, corpus-based dialectology, language contacts

Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik,
Mirjam Ruutma, Kristel Uiboaed
Tartu Ülikool, Ülikooli 18, 50090 Tartu
liina.lindstrom@ut.ee, maarja-liisa.pilvik@ut.ee,
mirjam.ruutma@ut.ee, kristel.uiboaed@ut.ee,

AIKA MIIKUL PAHOMOVIN RUNOUDESSA[1]

NATALIA CHIKINA

Aikakäsitys on ominaista jokaiselle kulttuuriperinteelle. Svetlana Veretennikovan mukaan, syntyessään ihmisellä ei ole käsitystä ajasta, hänen käsitteensä ajasta ja tilasta on määritelty kulttuurilla, mihin hän kuuluu ja kaikenlaiset kulttuuriset muutokset muuttavat ihmisten käsitykset maailmasta (Веретенникова 2003: 115). Ihmisen mielessä aika edustaa kahta koordinaattijärjestelmää: syklisyyttä ja lineaarisuutta. Syklisyys ilmenee toistuvissa tapahtumissa tai ilmiöissä, ja lineaarisuus on kulkua menneisyydestä tulevaisuuteen.

Patriarkaalisessa mentaliteetissa käsitystä ajasta ei ollut ollenkaan, koska elämä virtasi rauhallisesti rutiinin mukaan. Kaikki tetävät sananlaskuja: *aamu on iltaa viisaampi*; *Jumala antaa sille, kuka nousee varhain* jne. Mihail Fjodorovin mukaan talonpojat ymmärtävät aikaa maatöiden vaiheiden vaihtona (Федоров 2014: 56).

Menneisyyden jäljet, nykyisyyden ja tulevaisuuden väliset suhteet ovat aina läsnä jokaisen ihmisen elämässä. Syklinen aikakäsitys on selkeämpi ja varmempi. Usein aika liittyy tilaan ja tutkijat käsittelevät niitä yhdessä. Esimerkiksi matkaa voi mitata ajalla: tunti lentoa, kaksi päivää matkaa jne. Kronotoopin käsite Mihail Bahtinin, Dmitri Lihatšjovin ja Juri Lotmanin mukaan tarkoittaa "ajan ja tilan välisiä suhteita taidekirjallisuudessa" (Бахтин 1975: 234).

Syklisen aikakäsityksen sanastoon kuuluu kalenterisanasto: vuodenajan nimiä, kuukausia, vuorokauden vaiheita. Juhlat pidetään samaan vuodenaikaan. Aikaa merkitsevät verbit näyttävät, että aika voi loppua, lentää, juosta, pysähtyä jne. Aika on aina liikkeellä. Sitä ei voi nähdä, koskettaa, maistaa, mutta aika liit-

[1] Tutkimus on valmistettu Venäjän humanistisen tiederahaston avulla (projekti 14-04-00034a).

tyy ihmiskehoon (*ei ehdi silmääkään räpäyttää*, *pysyä ajan tasalla* jne).

Aika kiertää ja koostuu osista, jotka ovat keskenään yhteydessä. Esimerkiksi, vuorokausi koostuu auringonnoususta, keskipäivästä, auringonlaskusta, keskiyöstä. Vuosi koostuu talvesta, keväästä, kesästä ja syksystä. Kansanuskomuksien mukaan hyvät teot tehdään aamupäivällä, kun päivä pitenee ja vuorokauden pimeä aika liittyy aina pahaan henkeen. Joka ajanjakso jaetaan pienemmiksi vaiheiksi. Esimerkiksi kausi jaetaan kuukausiksi, viikoiksi, päiviksi. Päivä jaetaan tunneiksi, minuuteiksi, sekunneiksi.

Kirjallisuustieteessä on kaksi vastakkaista näkemystä tilasta ja ajasta. Toinen käsittelee aikaa nopeana, dynaamisena. Toinen muuttumattomana. Staattinen aikakäsitys alkaa toimia, kun ”sankarit sulautuvat maailmanrakenteeseen, saavat ymmärtämään totuutta ja kauneutta soinnukkaassa yhtenäisyydessä" (Галкин 1996: 317). Sellaiset hetket eivät ole tavallisen ajanlain mukaisia, niitä ei voi mitata sekunneilla, minuuteilla, tunneilla. Sitä aikaa ihminen tuntee kuin ikuisuutta (*hetki kesti ikuisesti, aika pysähtyy* jne).

Artikkelissani tarkastelen ajan kahta kategoriaa Miikul Pahomovin runoudessa sekä karjalan kirjallisuudessa. Miikul Pahomov kirjoittaa lyydiksi. Tämä nuori kirjallisuus on historiallisessa kehituksessään kulkenut tien lyhytmuotoisesta lyyrisestä runoudesta laajamuotoisiin juoneltaan kertoviin runoteoksiin.

Lyydiläisten runoutta ja proosaa ei toistaiseksi vielä voi pitää merkittävänä karjalan kirjallisuuden lajien kehitykseen vaikuttavana ilmiönä. Kuitenkin ne ovat olleet vuorovaikutuksessa maailmantaiteen kanssa, ja Miikul Pahomovin teosten ansiosta tämä vuorovaikutus on nyttemmin astunut uuteen vaiheeseen. Lyydiksi ilmestyvä kirjallisuus tunnetaan jo paitsi Venäjällä myös Euroopan maissa. Pahomovin runoja on käännetty englannin, vepsän, venäjän, suomen ja ruotsin kielelle.

Tavallisesti etnografisen, kieli- ja perinneaineiston keruu edeltää kirjakielen luomista. Kansanrunous kuuluu elimellisenä osana kirjallisuuden kehitykseen sen koko historian ajan. Lyydi-

läiseen kansanperinteeseen latautuneella luomisvoimalla on epäilemättä merkitystä myös nykyajan kirjallisuudessa; tämä luova voima ruokkii ja innoittaa lyydiksi kirjoittavan Miikul Pahomovin runoutta.

Jokaisessa nuoressa kirjallisuudessa on omat johtajansa. Paitsi että he ovat mukana luomassa kirjakieltä, heistä tulee kansallisen runouden ja proosan klassikoita. He vakiinnuttavat uuteen kirjallisuuteen useita menneisyydestä periytyviä kansallisia motiiveja ja traditioita sekä rikastuttavat niitä luovilla uudistushenkisillä etsinnöillään. Karjalassa sellaisina uranuurtajina ovat olleet Vladimir Brendojev (1931–1990), joka kirjoitti livviksi, ja lyydiksi kirjoittava Miikul Pahomov (1967–).

Miikul Pahomov on syntynyt Petroskoissa, mutta kotikielenä hänellä oli lyydi. Pahomovien suku polveutui lyydiläisestä Kuujärven kylästä (venäjäksi Mihailovskoje), joka kuuluu Karjalan tasavallan Prääsän piiriin ja sijaitsee lähellä Syvärin pohjoisrantaa. Vuosina 1989–1991 Pahomov tutki lyydiä Kielen, kirjallisuuden ja historian laitoksessa, jossa aiemmin työskenteli hänen äitinsä Maija Pahomova.

Miikul Pahomovilla on kolme runokokoelmaa: ”Tuohuz ikkunas” (”Kynttilä ikkunassa”, 1993), ”Lüüdiland” (”Lyydinmaa”, 2000), ”Ukon bembel” (”Sateenkaari”, 2010). Hänen teoksissaan on ideoita ja kuvia, jotka heijastavat tiettyjä alueellisia aikakäsityksiä, mihin vaikuttavat ensinnäkin sääolot. Valkoiset yöt, kaamos, lumiset talvet ja lyhyt kesä vaikuttavat merkittävästi ihmisen elämää ja taloustoimintaa. Esimerkiksi etelässä ihmiset korjaavat satoja viidestä yhdeksään aamulla, koska päivällä siellä on helle. Pohjoisessa on toisin.

Toiset ajankäsitykset ovat yleismaailmallisia. Jos aikuista sankaria varten runossa "Kaheksa vuot" ‘kahdeksan vuotta’ on vain hetki, niin kahdeksanvuotiselle lapselle se on koko elämä. Samaa huomaa Zinaida Dubininan kertomuksessa "Nelländele" (Чикина 2014: 74).

Lapsuudessa aika menee hitaasti, myöhemmin nopeammin. Karjalankielisen kirjallisuuden perustaja Vladimir Brendojev kirjoittaa runoelmassaan "Kadajikko" ("Kataja"):

Kevätvienny
Juostih lapsus vuvvet (Brendojev 1991: 164)
tai
Kui nuoret huolettomat
vuvvet juostah,
et ehti toiči
silmii räpähyttiä -
jo škola loppiettu,
jo aiga taival jällel... (Brendojev 1991: 170)

Runossa "2000" kertoo Pahomov jo runon nimestä alkaen lukijalle maailman lopusta, jonka Nostradamus ennusti. Uuden luvun saapumiseen liittyneet jännitykset hiljenivät ja vuosisadan vaihteessa monet valmistautuivat "ikuiseen elämään".

Runo "Dälgmäižed" kertoo kaikesta poismenneestä, kuten viime vuosista, viimeisesta isoäidistä viimeisessä ikkunassa, viimeisen sadun viimeisista sanoista.

Ajan lineaarisuus näkyy runoissa "Amuine Kard'al" ("Muinais-Karjala"), "Sinun päiv" ("Sinun päiväsi") ja "Vieraz aig" ("Vieras aika"):

Tämä aig ei ole minun aig –
Minun aig on männü, lennu iäres (Pahomov 2000: 126).

"Kuudamüö" ("Kuunyö")-runon sankari istuu yksin ja muistelee vanhoja hyviä aikoja.

Syklin kesto näkyy runoissa luonnosta. Tässä Pahomov lähestyy talonpojalle, joka määrittelee aikaa tiettyillä jaksoilla (sadon korjuu, kylvö, heinätyöt).

Lyyrinen sankari edustaa Pahomovin runoudessa "uutta sivilisaatiota", hän elää nopearytmistä kaupunkilaiselämää, jossa on omat vaikeutensa ja lukuisat ongelmansa. Sitä suloisemmilta tuntuvat hänestä Karjalan luonnonkuvat. Useimmissa maisemakuvissa näkyy luonto vuotuineen vaihteluineen. Esimerkiksi: "Keza, anda väged, keza..." ("Kesä, antaa lämpöä, kesä..."), "Kard'alaine keza" ("Karjalan kesä"), "Čoma lopiiheze keza…" ("Kaunis viime kesä..."):

Čoma lopiiheze keza,
Tuli sügüz vihman ke...

Lendau, lendau lindu suveh...
Diämme talveks külmile (Pahomov 2000: 102).

Tatjana Minnijahmetova kirjoittaa: "aika auringonnousun ja auringonlaskun välillä, sekä aika keväästä syksyyn tuntuu avatulta. Aika auringonlaskun ja auringonnousun välillä, ja aika syksysta kevääseen tuntuu talven ajalta (Минниахметова 2009: 43).

Pahomov runossaan "D'oga vuoden nellikos..." ("Vuosittain neljä...") kirjoittaa:

D'oga vuoden nellikos
On oma miel' –
Keväz on ilo,
Keza on oza,
Sügüz on igäv,
A talv on uni (Pahomov 2000: 151).

Miikul Pahomov ajattelee filosofisilla käsityksillä. Runoissaan aika voi olla vieras, musta. Pahomovin runouden kerronta usein yhdistää kaksi aikaa: menneen (Karjalan muinaishistorian) ja nykyisen (Karjalan nykyhistorian). Niin runossaan "Lüüdimuan huondez" ("Lyydimaan aamu") auringonnousun aikana kansa herää.

Tutkimukseni on osoittanut, että Miikul Pahomovin teoksissa on kaksi eri kategoriaa. Hän kertoo ympäristöstä käyttäen arvokasta tyyliä ja pyrkii harmonian noudattamiseen.

Lyydiksi ilmestyvän kirjallisuuden saavutukset ovat toistaiseksi melko vaatimattomia ja kansallinen älymystö vähälukuista. Miikul Pahomovin ponnistusten ansiosta on lyydin kirjallisuudessa silti tapahtumassa etnokulttuurinen mobilisaatio, joka tähtää kulttuuriperinnön säilyttämiseen ja kartuttamiseen, jossa menneiden aikojen talonpoikainen perinnekulttuuri yhdistyy nykykirjailijoiden teoksissa uusiin kansallisiin kulttuuripyrkimyksiin.

Lähdeluettelo

Brendojev, Vladimir 1991: *Runoja.* Petroskoi: Karjala.

Pahomov, Miikul 2000: *Lüüdiland.* Runod lüüdin kielel. Kuopio: Snellman instituutti.

Бахтин, Михаил 1975: *Вопросы литературы и эстетики*. М.: Худож. лит.

Веретенникова, Светлана 2003: Время и пространство в восприятии ранних купцов и предпринимателей Флоренции – *Пространство и время в восприятии человека*: историко-психологический аспект. Материалы XIV междунар. науч. конф. Ч. 1. СПб., 114–118.

Галкин, Алексей 1996: Пространство и время в произведениях Ф. М. Достоевского – *Вопросы литературы*. Янв.-февр., 316–323.

Гачев, Гаджи 1989: *Неминуемое: ускоренное развитие литературы*. М.: Худож. лит.

Миннияхметова, Татьяна 2009: Пространство и время: представление о цикличности – *Финно-угроведение* 1, 39–45.

Федоров, Михаил 2014: Крестьянское понимание времени: репрезентация концепта «время» в словаре В. И. Даля – *Уч. зап. ПетрГУ*. Сер.: Общест. и гуманитар. науки 3, 55–58.

Чикина, Наталья 2014: Детская карелоязычная литература кон. XX – нач. XXI в. – *Ежегодник финно-угорских исследований*. Вып. 1, 72–84.

Natalia Chikina: Aig Miikul Pahomovi luulõn

Aost arvosaaminõ om egän kultuurin esiqsugunõ. Inemise meelin om aig edesi ant katõ tunnussõga: tsüklilisüse ja lineaarsusõga. Tsüklilisüs näütäs kõrduvit johtumiisi vai nättüisi ja lineaarsus näide liikmist minevigust tulõvikku. Kirotusõn om kaet aigo lüüdi keelen kirotava Miikul Pahomovin luulõn. Pahomov

and uman luulõn edesi mõttit ja kujondiid, miä peegeldäseq aost arvosaamist lüüdi keelen. Osaq aokujotusõq ommaq ütidseq kõigil rahvil. Näütüses luulõtusõn "Kaheksa vuot" om täüskasunu jaos katõssa aastakka ku ütsainus silmäpilk, a katsa-aastagadsõ poiskõsõ jaos om tuu terveq timä elo. Samma aokujotust lövvämiq ka näütüses Zinaida Dubinina luulõtusõn *Nelländele.*

Tähüssõnaq: lüüdi kiil, kaŕala kiil, kirändüs, aig.

Märksõnad: lüüdi keel, karjala keel, kirjandus, aeg.

Natalia Chikina: Category of time in Miikul Pakhomov's poems

The perception of time is characteristic of each cultural tradition. A person perceives time by means of consciousness or subconsciousness. In some-one's consciousness the category of time presents itself in two co-ordinate systems: cyclic and linear. Cyclicality reveals itself in reiterative events or phenomena, but linearity means the movement of events from the past to the future. Time is inconvertible; it always heads from the past to the future. It is possible to believe in the past due to memories. The paper deals with the representation of two categories of time: linear and cyclic time in the poems by Miikul Pakhomov, a founder of Ludic literature. In his works, he presents the ideas and images reflecting the specifics of the perception of time in Ludic. Some presentations of time are general for all people. For instance, in Pakhomov's poem *Kaheksa vuot* ('Eight years'), eight years are a moment for an adult hero, but for a child it means his/her whole life. We face the same kind of philosophical cogitations in Zinaida Dubinina's poem *Nelländele* ('Fourth year'), where she describes a comical event with a boy. Children master common language and it is not always understandable for adults. For an adult four years is a determined period in life, but for a four-year-old boy it is his whole life.

Keywords: *Ludic, Karelian, literature, time.*

Natalia Chikina
Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskus
Kielen, kirjallisuuden ja historian tutkimuslaitos
Puškininkatu 11, Petroskoi 185910
Karjalan tasavalta, Russia
tchikina@krc.karelia.ru

LYYDIN KEHITTÄMINEN REVITALISAATION AIKANA[1]

ALEKSANDRA RODIONOVA
SVETLANA KOVALEVA

Vuonna 2014 alkoi kolmivuotinen Venäjän humanistisen tiedesäätiön rahoittama tutkimusprojekti ”Lyydiläiset: kielen ja kulttuurin säilyttämisen ongelmat”. Edellisinä vuosina lähestyimme aihetta käymällä keruumatkoilla lyydiläisalueilla Lyydiläisen Seuran sekä Karjalan Sivistysseuran tuella. Lyydiin liittyvän tutkimustyön alkamista edelsi vuonna 2013 Lyydiläisen Seuran järjestämään kielikoulutukseen (ks. Lüüdilaine 2013: 27-28, 44–46) osallistuminen. Kiinnostusta aiheeseen herätti lisäksi Lyydiläisen Seuran käynnistämä lyydin murresanakirjaprojekti, jonka puitteissa keräsimme sanastoa ja kieliopillista aineistoa.

Nykyiseen projektiin osallistuu kolme tutkijaa: Aleksandra Rodionova, Svetlana Kovaleva ja Natalia Chikina. Projektimme päätarkoituksena on tutkia lyydiläisten kielen ja kulttuurin nykytilannetta. Tässä projektissa kieltä tutkivat Aleksandra Rodionova ja Svetlana Kovaleva, kulttuuria kirjallisuuden puolesta tutkii Natalia Chikina. Tavoitteena on tutkia, analysoida ja kuvailla lyydin säilyttämistä ja kehittämistä revitalisaation aikana.

Karjalan revitalisaatio

Karjalan kielen revitalisaatio alkoi 1980-luvulla. Vuonna 1989 pidettiin Petroskoissa Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutin aloitteesta tieteellis-käytännöllinen konferenssi, jossa keskusteltiin aktiivisesti karjalan kirjakielen luomisesta ja karjalan kielen opettamisesta Karjalan tasavallan joka piirissä (Karely 1989). Silloin päätettiin, että karjalan kirjakieli perustetaan latinalaisen kirjai-

[1] Artikkeli on valmistettu Venäjän humanistisen tiederahaston tuella (projekti 14-04-00034a)

miston pohjalla sekä varsinaiskarjalan että livvin kirjakielena (Karelskoje... 2009: 22–23). Piakkoin kirjoitettiin ja julkaistiin aapiset molemmalla karjalan kirjakielellä (Markianova, Dubrovina 1990; Zaikov 1992) ja kieltä ruvettiin opettamaan kouluissa. Valitettavasti lyydi jätettiin siitä toiminnasta pois.

Lyydi

Lyydin kieli kuuluu sammuviin suomalais–ugrilaisiin kieliin (Pahomov 2007). Viime vuosisadan alussa lyydin kielen puhujamäärä oli n. 10 000 henkeä. (Turunen 1946: 8—9). Perinteisiin lyydin kielen leviämisalueihin kuuluvat Kontupohja ja Petroskoi, jotka ovat nykyisin molemmat venäjänkielisiä. Tunnetuimmat lyydiläiset kylät ovat Kuujärvi, Pyhäjärvi, Prääsä, Viitana, Munjärven Lahti, Kenjärvi. Näissä kylissä asuvat lyydiläiset, joista epävirallisten arviointien mukaan vain noin 300 puhuu lyydiä (Pahomov 2011, 2012; Rodionova 2013; Kovaleva 2014). Suurin osa lyydiä puhuvista on vanhemman polven edustajat. Kielen säilyttämiselle ja kehittämiselle on tärkeää, että nuoret osaisivat omaa kieltä. Sitä varten pitäisi järjestää kielen opettaminen kouluissa kaikissa piireissä, joissa asuu lyydiläisiä.

Lyydin opettamisesta

Lyydin kielen opetuksen aloitti Lidia Potašova Kuujärven koulun ala-asteella 1980- ja 1990-luvun vaihteessa. Myöhemmin muuttui se kouluopetuksesta kerho-opetukseksi (Potašova 2001, 2003; Carelia 2007, Lüüdilaine 2007; Pahomov 2009, 2011).

On korostettava, että Kuujärvellä on lyydiä opetettu yli 25 vuotta, vaikka Kuujärven koulussa opetetaan oppiaineena livviä. Lyydiä opetetaan vain kerhossa, jossa käy 2–4-luokkalaisia, kaksi kertaa viikossa. Opetuskirjana on Miikul Pahomovin ja Lidia Potašovan ”ABC-kird’” (2003), sekä Suomessa ilmestyneet lukukirjat ”Tervheks!” (Pahomov, Potašova 2007), ja ”Päivääne, lämmitä!” (Jeršova, Sčerbakova 2012).

Kuujärvellä (venäjäksi Mihailovskoje) lyydi on säilynyt paremmin, kuin muissa lyydiläisissä kylissä (Pahomov 2011). Kuujärven 560:sta askukkaasta puolet ovat lyydiläisiä (278) (Kovaleva 2014, Pahomov 2012). Niistä 70 puhuu omaa kieltä, 50 ymmärtää, ja monet lukevat lyydiä kerhossa.

Vuoteen 2014 asti Kuujärvi oli ainoa kylä, jossa opetettiin lyydiä. Esimerkiksi Prääsässä, jossa asuu sekä livviläisiä, että lyydiläisiä, koulussa ja lastentarhassa lyydiä ei ole opetettu, mutta Prääsän koululaiset ovat osallistuneet Lyydiläisen Seuran järjestämään ”Ilmori”-kielileiriin. Vuonna 2009 lyhyttä aikaa lyydiä opetettiin päiväkodissa ”Pizaraine” (venäjäksi ”Kapel’ka”) (Rodionova 2010). Vuodesta 2014 alkaen lyydiä opetetaan kerhossa aikuisille. Opettajana on Vera Ivanova, joka on juuriltaan lyydiläinen, Pyhäjärvellä syntynyt. Hän on valmistautunut Lyydiläisen Seuran järjestämistä kursseista.

Vuodesta 2014 lähtien on alettu lyydiä opetettamaan myös Kenjärven koulussa. Siellä opetetaan lyydiä kerhossa kaksi tuntia kolme kertaa viikossa eri-luokkalaisille. Ryhmissä on 13-14 lasta (1. ryhmässä 2-3-luokkalaiset, 2. ryhmässä 4-luokkalaiset, 3. ryhmässä lyydiä lukevat 5-8-luokkalaiset). Kenjärvellä opettaa lyydiä Natalia Kruglova, joka on valmistautunut Lyydiläisen Seuran järjestämistä kielikursseista, jotka pidettiin Helsingissä vuonna 2013. Oppimateriaalina on sielläkin Lidia Potašovan ja Miikul Pahomovin aapinen ABC-kird’.

Kuujärveläiset

Kuten jo edellä sanottu, Kuujärvellä on lyydi säilynyt paremmin kuin muissa lyydiläisten asutusalueilla. Nimenomaan Kuujärvellä on järjestetty vuonna 2009 etnokulttuurinen keskus ”Lüüdikodi”, jonka päätarkoituksena on elvyttää ja säilyttää lyydin kieltä ja kulttuuria. Keskuksen emäntä, juuriltaan lyydiläinen Raisa Kopaneva yrittää kehittää kylän asukkaiden kiinnostusta omaa kieltä ja kulttuuria kohtaan. ”Lüüdikodi”-keskuksessa järjestetään myös ”pyhäkoulu”, jossa käyvät eri-ikäiset lapset. Koulu toimii joka sunnuntaina, opettajana on lyydiä hyvin taitava Nadežda Koval’čuk. Nadeždan sanojen mukaan hän ei ollut

käyttänyt omaa kieltä lapsuudesta asti, noin 20 vuotta, mutta ei ole sitä unohtanut, ja nyt hän opettaa kieltä lapsille. Kutsuimme hänet osallistumaan projektiimme ja kirjoittamaan hänen lyydin kieleen liittyvän elämäkertansa.

Lüüdin seminaari Petroskoissa

Suurena ongelmana lyydin säilyttämisessä on se, että Karjalan tasavallassa harjoitetussa kielensuunnittelussa lyydiä ei ole tähän mennessä otettu huomioon. Viime aikoina tilanne on muuttunut – kinnostus lyydiin on kasvanut ja elvytysprosessi on kehittynyt eteenpäin. Lyydiläiset aktivistit laativat anomuksen Karjalan tasavallan opetusministeriölle lyydin opetuksen aloittamisesta. Vuonna 2013 saatiinkin lupa lyydin fakultatiiviseen kouluopetukseen ja vuonna 2014 Karjalan tasavallan kielilautakuntaan perustettiin lyydiläinen osasto. Nyt lyydiä voidaan opettaa kouluissa, mutta ministeriön luvan lisäksi tarvitaan virallisesti hyväksytty oppimateriaali, opetussuunnitelma ja opettajien koulutus (Lüüdilaine 2013: 27-28). Lisäksi opetukseen aloittamiseen tarvitaan lupa koulun rehtorilta ja oppilaiden vanhemmilta.

Vuoden 2014 27. kesäkuuta Petroskoissa, Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskuksen Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutissa pidettiin seminaari ”Lyydiläiset: kielen ja kulttuurin säilyttämisen ongelmat”. Seminaarin järjestäjinä olivat instituutin työntekijät Aleksandra Rodionova, Svetlana Kovaleva ja Natalia Chikina.

Seminaarin kipukohteena oli lyydin opettaminen tai oikein sen opetuksen melkein täydellinen puuttuminen Karjalan tasavallassa. Keskusteltiin oppimateriaalien, opetusohjelmien ja opettajien puutteesta ja mahdollisista ratkaisuista.

Seminaariin kokoontui kielentutkijoita ja lyydiläisiä aktivisteja Kuujärveltä, Kenjärveltä, Pyhäjärveltä, Prääsästä ja Petroskoista sekä viranomaisia opetusministeriöstä ja kansallisuuspolitiikan ministeriöstä. Seminaariin osallistuneen karjalan kielen tutkijan Pekka Zaikovin sanojen mukaan lyydi kokee nyt samaa vaihetta, kuin varsinaiskarjala ja livvi yli kaksikymmentä vuotta sitten. Kielen säilyttämisen aloite lähtee alhaalta eikä yl-

häältä, toisin sanoen tavalliset ihmiset pyrkivät kielen säilyttämiseen.

Seminaarissa päättetiin lyydin oppikirjojen tekeminen kouluja varten, joka on epäilemättä vaikea tehtävä: pitää koota lyydiä osaavat tekijät Kuujärveltä, Kenjärveltä ja Prääsän piiristä; luoda virallisesti hyväksytty oppikirjojen sarja 1.–11. luokalle ja sovittaa se nykyiseen kouluohjelmaan.

Kirjallisuusluettelo

Carelia 2007 = *Carelia* 6, 2007.

Jeršova, Roza; Sčerbakova, Tamara 2012: *Päivääne, lämmita!* Kiritused lapsiile Kujärven lüüdin kielel. Петрозаводск, 2012.

Karely 1989 = Карелы: этнос, язык, культура, экономика. *Проблемы и пути развития в условиях совершенствования межнациональных отношений в СССР* (Тезисы докладов). Петрозаводск.

Kovaleva, Svetlana 2014: Людиковское наречие карельского языка: проблемы ревитализации – *Материалы XLII Международной филологической конференции 11.–16. марта 2014. года. Уралистика*. Под ред. доц. Н. Н. Колпаковой. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 25–30.

Markianova, Ljudmila; Dubrovina, Zinaida 1990: Aberi. Petroskoi.

Lüüdilaine 2007, 2013: *Lüüdilaine.* Lyydiläisen Seuran vuosijulkaisu. Helsinki.

Pahomov, Miikul 2007: Lyydin kansan alkuperästä. – *Carelia* 6, 32–36.

Pahomov, Miikul 2009: Lyydin kielen kehitys kaunokirjallisuudessa / Lüüdikielen kohendamiine literaturas – *Kirändüs/kiil veidembüsen*. Toimõndanuq Jüva Sullõv. Võro instituudi toimõndusõq 23. Võro, 77–89.

Pahomov, Miikul 2011: *Kuujärven lyydiläistekstejä*. Helsinki, Suomal.-ugrilainen seura 233.

Pahomov, Miikul 2012: Мийкул Пахомов. Положение людиковского языка: Доклад на VI Всемирном конгрессе финно-угорских народов. – *Lüüdilaine Sana* 1, 2.
Potašova, Lidia 2001: Lüüdin kielen opastandaha niškuu. – *Carelia* 7, 80–82.
Potašova, Lidia 2003: Lyydin kielen tulevaisuus huolestuttaa. – *Karjalan Heimo*, 9–10, 160.
Pahomov, Miikul; Potašova, Lidia 2003: *ABC-kird'*. Helsingi.
Pahomov, Miikul; Potašova, Lidia 2007: *Tervheks!* Lugendkird' Kujärven lüüdin kielel. Helsingi.
Rodionova, Aleksandra 2010: Livvin opastamine Priäžäs da Priäžän piiris – *Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan*. Võro Instituudi toimõndusõq 24. Võro, 138–146.
Rodionova, Aleksandra 2013: Elgendät libo toimitat? О личном опыте исследования карелов-людиков – *Материалы XLII Международной филологической конференции 11-16 марта 2013 года. Уралистика.*/ Под ред. доц. Н. Н. Колпаковой. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 93–97.
Turunen, Aimo 1946: *Lyydiläismurteiden äännehistoria* I. Konsonantit. – SUST 89, Helsinki.
Zaikov, Pekka 1992: Vienan aapini. Petroskoi.

Aleksandra Rodionova, Svetlana Kovaleva: Lüüdi keele edendämine keelevirgutusõ aol

Lüüdi kiil om õdagumeresoomõ kiil midä peetäs üleminegikeeles vepsä ja livvikaŕala keele vaihõl. Lüüdi keele kõnõlõjit om 300 inemise ümbre, kiä kõik kõnõlõsõq ka vinne kiilt, miä om täämbädsel pääväl inämbüsel näist edimädses keeles.

Viimädse katõkümne aastaga seen om lüüdi keelen ilmunuq päält kolmõkümne raamadu. Aastagal 2003 ilmu Helsingin edimäne lüüdikeeline aabits ABC-kird' (Pahomov 2003). Om kõrraldõt lüüdi keele tsõõrõ ja laagriid latsilõ ja suurilõ. Kaŕala Vabariigin olõ-õi lüüdi kiilt siski ammõtligult tunnistõt ja kiilt olõ-õi koolõn ja ülikoolõn opat, vällä arvat Kuujärvi (vinne keelen Mihailovskoje) kuul, kon taad om 1990. aastil lühkeist aigo

opat. Keeletsõõrõst ja egäaastagadsõst lüüdi keele laagrist jääs siski selgehe veitüs, et pästäq lüüdi kiilt häömäst. Tuuperäst plaanitas Kaŕalan ammõtligult hääskitetüide lüüdi opiraamatidõ tegemist ja lüüdi keele oppamist kõigih lüüdi keeleala koolõh.

Tähüssõnaq: lüüdi kiil, kaŕala kiil, keelevirgutus

Märksõnad: lüüdi keel, karjala keel, revitalisatsioon

Aleksandra Rodionova, Svetlana Kovaleva: Developing Ludic language in the course of revitalisation

Ludic or Ludian is a Finnic language in the Uralic language family. It is considered as a transitional language between the Livvi-Karelian and Vepsian language. The language is spoken by approximately 300 people. They all speak also Russian, and usually Russian is their first language.

During the last twenty years about thirty books were published in Ludic. In 2003 the first primer in Ludic was issued in Helsinki, likewise several Ludic language circles for children and adults were organised. Nevertheless, in the Republic of Karelia, Ludic is not recognised as an official language. It is not taught at schools and at the universities of the Republic of Karelia. The only exception is Kuujärvi/Mikhailovskoye, where Ludic was taught at school in the 1990s, but soon it was terminated. Currently, the major forms of the revitalisation of Ludic are linguistic circles and annual language camps where the language is taught, though this is not enough to save the language.

Keywords: Ludic language, Karelian language, revitalisation

Aleksandra Rodionova, Svetlana Kovaleva
Venäjän tiedeakatemian Karjalan tiedekeskus
Kielen, kirjallisuuden ja historian tutkimuslaitos
Puškininkatu 11, Petroskoi 185910
Karjalan tasavalta, Russia
santrar@krc.karelia.ru, kov@krc.karelia.ru

Võro Instituudi toimõnduisist om innemb ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.
Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.
Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.
Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.
Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.
Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuhť ABC kiräoppusõ manoq.
Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.
Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.
Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiiľ ja hindätiidmine.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriq ja -keeleq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

Nr 19 Seto sõnastik.
Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.

Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.

Nr 21 Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?
Külli Eichenbaum ja Kadri Koreinik. Võro, 2008.

Nr 22 Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2008.

Nr 23 Kirändüs/kiil veidembüsen.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2009.

Nr 24 Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2010.

Nr 25 Ruum, kotus ja kotussõnimeq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2011.

Nr 26 Õdagumeresoomõ piiriq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2012.

Nr 27 Kiili rikkus ja elojoud.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2013.

Nr 28 Õdagumeresoomõ keeleq kaartõ pääl.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2014.